

ΛΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Ἀθῆναι

Η ΣΠΟΥΔΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ 1949 - 1971

1.

Ὁρόσημο στὴ σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας στὰ νεώτερα χρόνια εἶναι τὸ πρῶτο συνθετικὸ ἔργο στὴν περιοχὴ αὐτή : Basile Tataakis, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, 323 σελ¹. Ἡ ὑποδοχὴ τοῦ ἔργου στὴν Ἑλλάδα εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ πνεύματος, ποὺ ἐπικρατοῦσε καὶ ὡς τότε ἀκόμη σχετικὰ μὲ τὴ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὁ Δ. Μπαλάνος διερωτᾶται, ἂν δικαιολογῆται κἂν ὁ τίτλος του, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προτιμᾷ τὸν τίτλο *Ἡ Φιλοσοφία παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς* ἢ καλύτερα ἓνα τρίτο, ποὺ νὰ δείχνη καθαρὰ τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία. Συνεπῆς εἶναι καὶ ἡ ἄποψή του, ὅτι μιὰ τέτοια Ἱστορία πρέπει νὰ ἀρχίζη ἀφ' ἧς ὑπάρχει *Βυζάντιον* καὶ φιλοσοφοῦντες *Θεολόγοι* καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα, ὅπως συμβαίνει στὸ ἔργο τοῦ Τατάκη².

Στὰ πλαίσια καθιερωμένης γαλλικῆς σειρᾶς γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τὸ ἔργο τοῦ Τατάκη εἶχε εὐρύτατη διάδοση καὶ προώθησε οὐσιαστικὰ τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία καὶ τὴ σπουδὴ τῆς. Ἡ κριτικὴ ἐπεσήμανε ὥστόσο εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἔργο εἶχε στηριχθῇ ἀναγκαστικὰ σ' ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ μονο-

1. Στὴ σειρὰ *Histoire de la Philosophie* τοῦ E. Bréhier, Fasc. suppl. 2 (ἡ 2η ἐκδ. 1959 περιέχει ἐλάχιστες συμπληρώσεις καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ οὐσιαστικὰ ἀνατύπωση). *Ἡ πρώτη καὶ μόνη ὡς τώρα [1963] συνθετικὴ ἱστορικὴ παρουσίαση τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας*, λέγει γιὰ τὸ ἔργο του ὁ ἴδιος (*Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1966, 166).

2. ΠΑΑ 25 (1950) 11-12. Στὴν παρουσιάσή του ὁ Μπαλάνος ἐκτιμᾷ τὸ ὅτι κανεὶς δὲν ἀπεπειράθη μέχρι τοῦδε νὰ ἐξετάσῃ ὡς σύνολον τὴν *Βυζαντ. Φιλοσοφίαν*, χαρακτηριστικὴ εἶναι ὁμῶς ἡ φράση του : *Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀνέλαβε νὰ πληρώσῃ ὁ κ. Τ. φρονῶν ὅτι ἀδίκως ὑπετιμήθη ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*. Ἀμεση κατόπιν ἡ ἐπιφύλαξή του : *ἀλλ' ἄρὰ γε ὑπάρχει εἰς τὸ Βυζάντιον φιλοσ. ἔρευνα ἐν κυριολεξίᾳ, ἐφ' ὅσον, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ἡ Φιλοσοφία χαρακτηρίζεται ὡς θεραπαινὶς τῆς Θεολογίας*; - Γιὰ τὴν προβληματικὴ τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας βλ. στὰ ἐπόμενα, σελ. 405.

γραφῶν, καὶ μάλιστα παλαιότερων, καὶ ὅτι πολλὰ κείμενα ἀπ' ὅσα ἀναφέρονται, παρέμεναν ἀκόμη ἀνέκδοτα. Ἡ σύνθεσις λοιπὸν δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἔχῃ προσωρινὸ χαρακτήρα καὶ νὰ περιμένῃ τὴν ἐποχὴ, ποὺ θὰ βασιζόταν σὲ ὑπεύθυνες νεώτερες ἐργασίες ὑποδομῆς³. Καὶ μόνο ὅμως αὕτῃ ἡ προσφορὰ τοῦ Τατάκη θὰ ἀρκοῦσε· ὅτι ἔδειξε δηλ. τὴν ἀνάγκη αὐτῇ. Ἀλλὰ ἡ «Βυζαντινὴ Φιλοσοφία» τοῦ ἀποτελεῖ βέβαια, πολὺ περισσότερο, τὴν πρώτη συστηματικὴ συγκέντρωσις σὲ ἐνιαῖο ἔργο τοῦ βασικοῦ ὕλικου, σκορπισμένου κυρίως σὲ περιοδικὰ ἐκδόσεις δεκάδων χωρῶν. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ μπορούσε πὰ νὰ μελετηθῇ, νὰ ἐπαληθευθῇ ἢ ἀναθεωρηθῇ, νὰ συμπληρωθῇ μὲ νέα στοιχεῖα.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μπορεῖ περισσότερο τώρα — ὕστερα ἀπὸ 20 χρόνων ἐντατικὴ ἔρευνα καὶ σπουδὴ — νὰ ἐκτιμηθῇ, εἶναι ἡ ὀρθὴ βασικὰ σύλληψη τοῦ γενικοῦ χαρακτήρος τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας καὶ ἡ σωστὴ κατὰ κανόνα ἀξιολόγησις τῶν ἐκπροσώπων της, πού, παρὰ τὰ νέα δεδομένα ἀπὸ τὴν ἐπὶ μέρους ἔρευνα καὶ ὅσα πρέπει στὸ ἔργο τοῦ Τατάκη νὰ ἀναθεωρηθοῦν, διατηροῦν τὴν ὑψηλὴ ποιότητα καὶ ἀξία τους. Τὸ πόσο ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. ἐργάσθηκε ἀπὸ τότε στὰ ἴδια θέματα τῆς Ἱστορίας τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας καὶ πόσο πιὸ ὥριμη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι σήμερα ἡ συγγραφή της φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν εἰδικῶν ἐργασιῶν τοῦ στὴν εἰκοσαετία 1950-70⁴, ἀπὸ τίς ὁποῖες ξεχωρίζει βέβαια ἡ συγγραφή τοῦ *Ἡ συμβολὴ τῆς*

3. Βλ. π.χ. L. Minio-Paluello, *Giacomo Veneto e l' Aristotelismo Latino* (1953), στὸ *Venezia e l' Oriente fra Tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze 1966, σελ. 62: *Manca una storia esauriente e soddisfacente dei movimenti filosofici dell' epoca bizantina. Comme introduzione preliminare puo servire il volume di B. Tatakis, La philos. byzantine...* (Ἄλλες βιβλιοκρισίαι: REG 69 (1951) 388-91 P. Lemerle, «Speculum» 26 (1951) 217-22 C. Cavarnos — βλ. καὶ τοῦ ἴδιου *Byzantine Thought and Art*, Belmont 1968, 13 — «Revue Philosophique» 141 (1951) 584-6 J. Moreau, «Revue Hist. et Philos. Religieuses» 32 (1952) 161-5 K. Axelos). Ἐξ ἄλλου ὁ E. v. Ivanka, κρίνοντας τὴ μονογραφία τοῦ P. Joannou, *Christliche Metaphysik in Byzanz...*, Ettal 1956, παρατηρεῖ: *Was an Gesamtdarstellung der Lehre geboten wird, hat einen einigermaßen vorläufigen Charakter... Was heute gemacht werden kann, ja gemacht werden muß, sind Einzeluntersuchungen, monographische Behandlungen einzelner Gestalten und Epochen, und Texteditionen, die neue Quellen erschließen* (BZ 51 (1958) 381).

4. Εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ: Πλατωνισμὸς καὶ Ἀριστοτελισμὸς στὸ Βυζάντιο, στὰ *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας [Θέματα]*, Ἀθῆναι (Μαθήματα στὸ «Ἀθῆναιο» 1951-52) 1952, σελ. 147-94 — *Βυζαντινὴ Ἐπιστήμη*, ὁ.π. 195-206 — *Aristote critique par Théodoros Métochitès* εἰς *Mélanges offertes à Octave et Melpo Merlier*, Athènes 1953, 7 σελ. — *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία Α'* (1953), εἰς *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας [Μελετήματα]*, Ἀθῆναι 1967, 163-78 — *Ὁ διάλογος τοῦ χριστιανικοῦ μὲ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα* (1958), ὁ.π. 44-59 — *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία Β'* (1963), ὁ.π. 179-96 — *Βυζάντιον - Φιλοσοφία*, ἄρθρο στὴ «Θρησκ. καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα», Ἀθῆναι 3 (1963) 1104-15 — *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Μεθοδολογικά* (1963), στὰ *Μελετήματα*,

Καππαδοκίας στη χριστιανική σκέψη (1960), που υποδηλώνει και την κύρια κατεύθυνση του ενδιαφέροντος του Τατάκη από τότε· και αυτό έχει στραφεί περισσότερο τώρα προς την πατερική περίοδο της ελληνικής γραμματείας⁵.

Ἀλλά ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς γυρίζει στὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ φιλοσοφικὴ ἐνασχόληση, ὁ φιλοσοφικὸς προβληματισμὸς καὶ ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ στὸ Βυζάντιο εἶναι δυνατόν καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ἀκόμη — ἡ μεσαιωνικὴ — φάση τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, στενὰ βέβαια δεμένη τόσο πρὸς τὴν τελευταία περίοδο τῆς Ἀρχαίας Φιλοσοφίας, πού συμβαίνει νὰ κυριαρχῇ ἀπὸ τὸν «Πλατωνισμό» τῆς Μέσης Ἀκαδημίας καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν⁶, ὅσο καὶ πρὸς τὴν Πατερικὴ Θεολογία. Μποροῦμε σήμερα νὰ ποῦμε, ὅτι βλέπομε πολὺ πιὸ καθαρά τὸ χῶρο, ὅπου παίρνουν πολὺ πιὸ ὑπεύθυνη, ἂν ὄχι ἀκόμη τελικὴ, ἀπάντηση τὰ προβλήματα τοῦ γενικοῦ χαρακτῆρος τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας, τῆς ἐξαρτήσεώς της ἀπὸ τὴν Πατερικὴ Θεολογία, τοῦ λεγόμενου «Νεοπλατωνισμοῦ» της, τῆς διαμορφώσεως τῶν περιόδων στὴ διαδρομὴ της, τοῦ «Πλατωνισμοῦ» καὶ τοῦ

81-92 — Φώτιος, ὁ μέγας ἀνθρωπιστής (1966), ὁ.π. 102-42 — Ὁ Ψελλὸς καὶ ἡ ἐλληνικὴ Φιλοσοφία (1967), στὸ «Χριστιανικὸν Συμπόσιον» 5 (1971) 26-32. Καὶ τέλος *La philosophie grecque patristique et byzantine*, στὴν *Histoire de la philosophie*, 1. Orient - Antiquité - Moyen Age, Paris (Encyclopédie de la Pléiade 26) 1969, 936-1005. Πρόκειται γιὰ μιὰ συμπυκνωμένη μορφή τοῦ βασικοῦ ἔργου του μὲ πολλές προσαρμογές στὰ νεώτερα δεδομένα. Χαρακτηριστικὴ καὶ ἐδῶ ἡ διάρθρωση (καὶ ἀναλογικὰ ἔκταση), καθὼς καὶ οἱ ὑπότιτλοι : σελ. 943-80 *Deuxième période de la pensée byzantine* (VIIIe-Xe s.), 987-94 *Troisième période* (XIe-XVe s.), 994-1004 *Vers une philosophie autonome* (*Éveil de l'esprit scientifique* — Michael Psellos et ses disciples - Phéthon).

5. Βλέπε τίς ἐργασίες του : Ὑπάρχει χριστιανικὴ Φιλοσοφία ; — Χριστιανικὴ Μεταφυσικὴ — Τὸ ἔργο τῶν πρώτων αἰώνων (Χριστιαν. Φιλοσοφίας) — Τὸ νόημα τῆς Ὁρθοδοξίας — Ὁ Βυζαντινὸς Μυστικισμὸς. Κυριώτερα ρεύματα (τὸ κύριο μέρος ἀναφέρεται στὴν Πατερικὴ περίοδο, τὸ ὑπόλοιπο στὸ Νικ. Καβάσιλα καὶ στὸ Γρηγόριο Παλαμᾶ) — Θεωρητικὲς ἀπόψεις *Εἰκονομάχων καὶ Εἰκονοφίλων* — Προορισμὸς καὶ ἀντεξούσιο (οὐσιαστικὰ μέχρι τοῦ Δαμασκηνοῦ), ὅλα στὸν τόμο *Θέματα* 1-146 (πολὺ κοντὰ στὸ πνεῦμα τῆς *Philosophie byzantine*) — Ἑλληνικὸς Μυστικισμὸς - Πλωτῖνος (1950), εἰς *Μελετήματα* 143-62 — Τὸ χρονικὸ τοῦ Ἀγ. Κυπριανοῦ (1951), ὁ.π. 197-210 — Ἡ ἀνοδικὴ πορεία στὴ χριστ. σκέψη (1958), ὁ.π. 11-29 — Προμηνύματα τοῦ συγχρόνου φιλοσ. στοχασμοῦ στὴ Βυζαντ. Φιλοσοφία (= τῶν Πατέρων) (1959), ὁ.π. 60-68 — Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, Ἀθῆναι 1960, 285 σελ. — Ἡ περὶ τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας (1966), στὰ *Μελετήματα* 30-43.

6. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς ἐδῶ πρέπει βέβαια νὰ θεωρῇται πάντοτε ὄχι μόνο στὴν αὐτοτελὴ μορφή του, ἀλλὰ καὶ ὡς μεσολαβητὴς στὴ γνωριμία καὶ ἀποδοχὴ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους (Νεοπλατωνικοὶ Σχολιασταὶ) καὶ ὡς ἔμμεση παρουσία στὰ ἔργα τῶν Πατέρων. Θὰ ἐξετασθῇ στὰ ἐπόμενα πῶς καὶ πόσο βλέπομε σήμερα ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶναι «Νεοπλατωνικοί».

«Ἀριστοτελισμοῦ» στὶς διάφορες φάσεις της, τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ στὴν περιοχὴ τῶν «ἐπιστημῶν», τῶν σχέσεων μὲ τὴ Δύση κ.ἄ.

Αὐτὸ ἔγινε δυνατὸ μόνον ὕστερα ἀπὸ μία ὑπολογίσιμη τώρα σειρὰ εἰδικῶν μονογραφιῶν, στηριγμένων στὶς νεώτερες ἀπαιτήσεις μελέτης τῶν πηγῶν καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκρίβειας. Ὅσο καὶ ἂν δὲν λείπουν καὶ στὴν περίοδο τῆς ἐπισκοπήσεώς μας ἀκόμη γενικὰ ἄρθρα καὶ μελετήματα μὲ τὶς παραδοσιακὰς θέσεις⁷, πὺὸ στηρίζονται δηλ. σὲ παλαιότερα δημοσιεύματα, χωρὶς νέα τεκμηρίωση καὶ προσωπικὸ ἔλεγχο τῶν πηγῶν, δὲν εἶναι αὐτὰ πιά πὺὸ δίνουν τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας, ἀλλὰ τὰ εἰδικώτερα πορίσματα τῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ ἀπαιτηθῇ καιρὸς ἀκόμη γιὰ μία νέα σύνθεση σὲ ἐνιαία ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας⁸.

Τὴ νέα «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας» ἔχει ἀναγγεῖλει ἀπὸ τὸ 1964 ὁ Klaus Oehler, τακτ. Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμβούργου⁹. Τὸ ὅτι δὲν τὴν ἔδωσε ἀκόμη ἐπαληθεύει τὴν προη-

7. Ἐτσι πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν μόνο στὴν ἐπισκόπηση αὐτὴ τέτοιου εἶδους ἐργασίες, ὅπως: P. Lamma, ἄρθρο *Filosofia bizantina* στὴν *Enciclopedia Filosofica* 1, Venezia/Roma 1957 (1968²) (παρὰ τὰ θετικὰ στοιχεῖα σὲ ὠρισμένα σημεῖα) — M. Anastos, ἄρθρο *Byzantine Philosophy*, στὸ *The Encyclopedia of Philosophy* 1, New York/London 1967, 436-9 — L. Geymonat, *L'Oriente bizantino*, στὴ *Storia del pensiero filosofico e scientifico* 1, Milano 1970, 484 ἐπ. — τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἄρθρα σὲ Λεξικά, ὅπως τὸ «Lexikon für Theologie und Kirche» (1962²), «Lexikon der Alten Welt» (1965), ἡ ἐλληνικὴ «Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα» (1962-68) κλπ.

8. Τὴν ἀνάγκη μιᾶς νέας ἱστορικῆς συνθέσεως, ὕστερα ἀπὸ τὴν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰδικῶν ἐργασιῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν, ἀναγνωρίζει καὶ ὁ συγγρ. τῆς *Philosophie byzantine* στὸν Πρόλογο τῆς ἐκδόσεως 1959. Μὲ τὴν ἀναγνώριση αὐτὴ ἰσοδυναμοῦν καὶ ὅσα χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ ἴδιος στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ ἁρθροῦ τοῦ *Βυζάντιον-Φιλοσοφία*, «Θρησκ. καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα» 3 (1963) 1104 ἐπ.: *Μόλις τώρα, εἰς τὴν ἐποχὴν μας δηλ., ἀρχίζει νὰ γίνεται συνειδητὸν, κατανοητὸν καὶ ἀποδεκτὸν, ὅτι ὑπάρχει καὶ Βυζαντ. Φιλοσοφία, ἡ ὁποία περιμένει νὰ στραφῇ καὶ πρὸς αὐτὴν ἡ συστηματικὴ καὶ πολυμερὴς καὶ λεπτομερὴς ἐρευνα τῶν ἱστορικῶν τῆς Φιλοσοφίας, μὲ ὅσον ζῆλον ἀπὸ αἰώνων ἔχει στραφῇ πρὸς τὴν ἐρευναν τῆς Δυτ. Μεσ. Φιλοσοφίας. Ὁρθὴ εἶναι καὶ ἡ διαπίστωση πὺὸ ἀκολουθεῖ: Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, πῶς ἄργησε νὰ γίνῃ αὐτὴ ἡ στροφή. Πῶς δηλ. ἤρκοῦντο μέχρι σήμερον εἰς τὴν θεολογικὴν, τὴν δογματικὴν κυρίως θεώρησιν τῆς βυζαντ. σκέψεως καὶ δὲν ἐπεχείρησαν νὰ διερευνήσουν καὶ νὰ συλλάβουν τὸ φιλοσοφικόν της βάθος, τὸν προβληματισμὸν καὶ τὰς λύσεις..., τὰς μεταφυσικὰς της προϋποθέσεις καὶ τὴν μεθοδολογικὴν της πορείαν.*

9. Στὸ ἄρθρο τοῦ *Aristotle in Byzantium*, «Greek, Roman and Byzantine Studies» 5 (1964) 146: *Detailed bibliography will be available in my forthcoming Geschichte der byzantinischen Philosophie.* Στὴ γερμανικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἁρθροῦ ὁμοῦς (στὸ *Aristoteles in der neueren Forschung*, hrsg. v. P. Moraux, Darmstadt 1968, 381-99) σημειώνεται τώρα *in meiner in Vorbereitung befindlichen «Geschichte der byzant. Philosophie».*

γούμενη διαπίστωση. Πολύ περισσότερο, όταν ἔχουμε τώρα τὴ δήλωση τοῦ ἴδιου στὸν Πρόλογο τοῦ σημαντικοῦ βιβλίου του *Antike Philosophie und Byzantinisches Mittelalter. Aufsätze zur Geschichte des griechischen Denkens*, München 1969, 343 σελ.: *Der Titel ist Ausdruck eines philosophiehistorischen Programms; er bezeichnet ein weiträumiges und langfristiges Forschungsprojekt und soll die Richtung noch zu leistender Arbeit vorläufig umreißen.*

Τὸ βιβλίο τοῦ Κ. Oehler, συλλογὴ κυρίως παλαιότερα δημοσιευμένων ἄρθρων, καὶ μόνο μὲ τὸν τίτλο καὶ τὸν ὑπότιτλό του δηλώνει τὴ νέα θεώρηση τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας. Ἡ θεώρηση αὐτὴ ἐκφράζεται ἀμεσώτερα καὶ συστηματικώτερα στὸ πρῶτο κείμενο τῆς συλλογῆς: *Die Kontinuität in der Philosophie der Griechen bis zum Untergang des Byzantinischen Reiches* (σελ. 15-37, πρώτη δημοσίευση). Τὸ βιβλίο τοῦ Oehler, καὶ ἰδιαίτερα τὰ νέα κείμενά του, θὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλῶς τὸ δεύτερο ὁρόσημο στὴ σπουδὴ τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας. Μεταξὺ τοῦ πρώτου (Tatakis, 1949) καὶ τοῦ δευτέρου (Oehler, 1969) πρέπει κυρίως νὰ κινηθῇ ἀναλυτικώτερα ἢ συστηματικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς τῆς εἰκοσαετίας. Θὰ κλείσῃ μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς προσφορᾶς τοῦ Klaus Oehler, ποὺ καταφάσκει ἔγκυρα τὴν Βυζαντινὴ Φιλοσοφία ὡς μία ἀκόμη σημαντικὴ περίοδο τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ προσδιορίζει τὶς σημερινὲς κατευθύνσεις στὸ εὐρύτατο πεδίο ἔρευνας καὶ σπουδῆς της.

2.

Στὸ καίριο θέμα «ἐξάρτηση τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφικῆς δημιουργίας ἀπὸ τὴν Πατερικὴ Θεολογία», καὶ εἰδικώτερα στὸ πρόβλημα μιᾶς ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας, ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ Endre v. Ivánka, συγκεντρωμένες τώρα στὸν τόμο *Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, Einsiedeln 1964, 496 σελ. Τὸ μακροχρόνιο ἔργο τοῦ v. Ivánka¹⁰ ἔχει ὡς ἀντικείμενό του τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ Πλατωνισμοῦ, θέμα κεντρικὸ γιὰ τὴν κατανόησή τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας,

10. Στὸν τόμο εἶναι συγκεντρωμένες 25 περίπου ἐργασίες τῶν ἐτῶν 1936-1960, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 17 μετὰ τὸ 1950, πολλὲς ὅμως ἀπὸ τὶς παλαιότερες δημοσιεύονται σὲ νέα ἐπεξεργασία καὶ μὲ ὀργανικὴ σύνδεση μὲ τὶς ἄλλες, ἐνῶ τὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια καὶ ἡ ἀνακεφαλαίωση εἶναι γραμμένα εἰδικὰ γιὰ τὸν τόμο. Ἀπὸ τὶς βιβλιοκρισίες χαρακτηριστικώτερη: W. Gessel, «Münchener Theolog. Zeitschrift» 20 (1969) 254 ἐπ., ποὺ ἐπισημαίνει τὶς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ἐνὸς τόσο πολὺπλοκου θέματος, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἄσκηση ἐξειδικευμένης κριτικῆς. Βλ. καὶ τὴ σύντομη παρουσίαση τῶν πορισμάτων τοῦ συγγρ., καθὼς καὶ ὠρισμένες κριτικὲς παρατηρήσεις.

κατὰ προσδιορίζει τις καταβολές της καὶ τὸν σχεδὸν μόνιμο χαρακτήρα τῆς σκέψεως τῶν κυριωτέρων ἐκπροσώπων της¹¹.

Στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο *Die Vieldeutigkeit des Begriffs «christlicher Platonismus»* (σελ. 19-24) ὁ ν. Ivánka ἐξετάζει συστηματικὰ τὸ φαινόμενο τῆς χρησιμοποίησεως πλατωνικῶν φιλοσοφημάτων ὡς μορφῆς διατυπώσεως θεολογικῶν κρίσεων καθὼς καὶ τοῦ κοσμοειδώλου, ὅπου ἐντάσσεται ἡ ἀποκάλυψη τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Ἄλλ' αὐτὸς ὁ «Χριστιανικὸς Πλατωνισμὸς» ἔχει πάμπολλες μορφές, ὥστε νὰ μὴ μπορῇ νὰ προσδιορισθῇ μὲ ἀκρίβεια καὶ μονοσήμαντα (βλ. χαρακτηριστικὰ παραδείγματα «ἐννορηστρώσεως» θέσεων οὐσιαστικῶν χριστιανικῶν μὲ πλατωνικὰ στοιχεῖα, σελ. 20-23). Γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται εἰδικὰ σὲ κάθε περίπτωση, δηλ. σὲ κάθε «πλατωνικὸ» ἢ καλύτερα πλατωνικὰ σπουδασμένο χριστιανὸ συγγραφέα, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὸ ποιά πλατωνικὰ στοιχεῖα ἔχει χρησιμοποίησει αὐτός, ἀλλὰ κυρίως πόσο κάθε τέτοιο στοιχεῖο εἶναι πραγματικὰ κατάλληλο νὰ ἀποδώσῃ χριστιανικὸ περιεχόμενο καὶ ποιοὶ εἶναι οἱ κίνδυνοι γιὰ ἀλλοίωση τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν χρῆση πλατωνικῶν στοιχείων γιὰ τὴ διατύπωση χριστιανικῶν ἰδεῶν.

Μιὰ δεύτερη θεμελιακὴ διαπίστωση τοῦ ν. Ivánka εἶναι ὅτι καὶ ὁ «Πλατωνισμὸς» ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἓνα ἀποτελεσμένο καὶ ἐνιαῖο μέγεθος, ἀλλὰ μία πνευματικὴ κατεύθυνση μὲ διαφοροποιημένη ἐξέλιξη στοὺς μετακλασσικοὺς αἰῶνες καὶ ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς συναντήσεώς του μὲ τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μορφή τοῦ Πλατωνισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν

11. Τὸ 1960 ἐξεδόθησαν συγκεντρωμένες στὸν τόμο *Platonismus und Christliche Philosophie* (Zürich/Stuttgart, Artemis, 502 σελ.) παλαιότερες ἐπίσης ἐργασίες τοῦ E. Hoffmann. Ὅλες εἶναι γραμμένες μεταξὺ 1923 καὶ 1949 καὶ δημοσιεύονται χωρὶς νέα ἐπεξεργασία. Πιο κοντὰ στὸ θέμα μας εἶναι τὸ ἄρθρο *Zur Begriffsbestimmung der christlichen Philosophie* (1946), σελ. 144-69. Ἐπιβάλλεται ὁμῶς νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Hoffmann ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴ Δυτ. Φιλοσοφία, πρᾶγμα ποὺ ἔκανε τὸν Aug. Heisenberg ἤδη τὸ 1927 (BZ 27, 424) νὰ κλείσῃ τὴν Βκ γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦ Hoffmann, *Platonismus und Mittelalter* (σελ. 299-311 νέας ἐκδ.) μὲ τὴ διαμαρτυρία: *und damit nur vom Abendland die Rede, als ob es kein Reich von Byzanz und keinen Psellos, noch überhaupt christliche Philosophie im Osten gegeben habe!* Παλαιότερο ἐπίσης, καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς Δυτ. Θεολογίας, εἶναι καὶ τὸ ἔργο τοῦ J. Daniélou, *Platonisme et Théologie mystique* (1944), ποὺ διατηρεῖ ὥστόσο καὶ σήμερα τὴν ἀξία του. Γιὰ τὴν ἐπισκόπησή μας ἐπομένως ἔχει τόσο περισσότερη σπουδαιότητα τὸ ἔργο τοῦ ν. Ivánka, ὅσο εἶναι τὸ μοναδικὸ ποὺ ἔχει θέμα του τὴν ἀνατολικὴ πατερικὴ παράδοση καὶ τὸν ἑλληνικὸ Μεσαίωνα. Σύντομη εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴν πατερικὴ περίοδο στὸ ἔργο τοῦ M. Nédoncelle, *Υπάρχει μία χριστιανικὴ Φιλοσοφία*; ἑλλην. μετάφρ. Ἀρχιμ. Κ. Παπαδάκη, Ἡράκλειον 1963, 180 σελ., ποὺ παρακολουθεῖ κυρίως τὸ μετασχηματισμὸ τῆς ἐννοίας στὴ Σχολαστικὴ Θεολογία καὶ ἐξῆς, καθὼς καὶ τὸ νεώτερο προβληματισμό. Πιο κοντὰ στὸν ἱστορικὸ προβληματισμὸ εἶναι οἱ ἐργασίες τῶν E. Bréhier (1931) καὶ M. Souriau (1932) μὲ τὸν ἴδιο τίτλο.

Πατέρων δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν ἱστορικὸ Πλάτωνα, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἐξελιγμένος καὶ λιγώτερο ἢ περισσότερο ἀπομακρυσμένος ἀπὸ αὐτὸν «Πλατωνισμός» τῆς Μέσης Ἀκαδημίας καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν. Καὶ ἦταν βέβαια φυσικὸ νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ «φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς», ποὺ ἦταν ἀκριβῶς ἕνας τέτοιος Πλατωνισμός καὶ ὄχι πιά π.χ. ὁ Ἀριστοτελισμός (ἐδῶ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴ Σχολαστικὴ Φιλοσοφία, ποὺ ἀπὸ ἄλλες ἱστορικὲς προϋποθέσεις ἀντικαθιστᾶ στὴ φιλοσοφικὴ θεμελίωσή της τὸν Πλατωνισμό μὲ στοιχεῖα τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος).

Μόνο ὕστερα ἀπὸ μία τέτοια «ἐκκαθάριση τοῦ ἐδάφους», καὶ ἐφ' ὅσον σὲ κάθε περίπτωσι ἐκτεθῇ πρῶτα ἡ αὐθεντικὴ πλατωνικὴ διδασκαλία καὶ διαπιστωθῇ τί καὶ πῶς ἔχει παραληφθῇ ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ σκέψις ἢ τουλάχιστον χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὴν ἐπένδυση γνησίων χριστιανικῶν θέσεων, εἶναι δυνατόν — καὶ παρὰ τὸ μετασχηματισμὸ ποὺ ἔχουν ὑποστῇ — νὰ μελετηθοῦν τὰ στοιχεῖα, ποὺ συνιστοῦν τὸν «Πλατωνισμό» τῶν χριστιανῶν συγγραφέων, θεολόγων κατ' ἐξοχὴν ἢ μή. Καὶ πάντως αὐτὸ ἰσχύει ἀσφαλέστερα στὰ μεγάλα θέματα : ἔννοια τοῦ Θεοῦ, σχέση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μὲ τὸ Ἀπόλυτο, ἔννοια τοῦ πνεύματος (οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τοῦ προσωπικοῦ Ἐγώ, καὶ σχέση πρὸς τὴ Θεότητα) κλπ.

Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν στὴν ἐρευνα τοῦ θέματος ὁδηγεῖ τὸν συγγραφέα πρῶτα σὲ μία διαγραμματικὴ ἐκθεση τοῦ Πλατωνισμοῦ ὡς συστήματος (σελ. 27-44), στὸν προσδιορισμὸ τῶν βασικῶν διαφορῶν τῆς πλατωνικῆς ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία (σελ. 44-55) καὶ στὴν ἐκθεση τῶν βασικῶν θέσεων τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ κυρίως τῶν νέων στοιχείων ποὺ εἰσάγει στὰ κλασσικὰ συστήματα (σελ. 70-92). Σημαντικὴ εἶναι καὶ στίς σελ. 373-85 ἡ διερεύνησις τοῦ ὅρου «Χριστιανικὸς Νεοπλατωνισμός», ποὺ ἔχει εὐρύτητα, ἀλλ' ὄχι καὶ ὑπεύθυνα, χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς φιλοσοφικῆς ὑποδομῆς χριστιανῶν συγγραφέων μέχρι καὶ τοῦ Ὑστεροῦ Βυζαντίου (βλ. καὶ τὰ ἐπόμενα σχετικά, σελ. 414). Ἀκολουθεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ κεφ. *Erste Begegnung*: Ἰουστίνος, Ἀθηναγόρας, Κλήμης. Ὁ τελευταῖος δὲν προσφέρεται τόσο γιὰ τὴ μελέτη μιᾶς πρώτης οὐσιαστικῆς συναντήσεως (ἢ συγκρούσεως) τοῦ χριστιανικοῦ μὲ τὸ φιλοσοφικὸ λόγο, ὅσο ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσα περίπτωσις χρησιμοποιοῦσεως πλατωνικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν «εἰκονογράφηση» τοῦ λόγου του. Τὸν Κλήμη, ὅπως καὶ ἄλλους χριστιανοὺς συγγραφεῖς ἀργότερα, ἐνδιαφέρει ἡ μορφή καὶ ὄχι ἡ οὐσία πλατωνικῶν φιλοσοφημάτων.

Τὸ κύριον μέρος τοῦ ἔργου τοῦ ν. Ιβάνκα (σελ. 101-306) ἐρευνᾷ τὸν «Πλατωνισμό» ἢ «Νεοπλατωνισμό» τῶν Πατέρων καὶ εἰδικώτερα τοῦ Ὠριγένη, Γρηγορίου Νύσσης, Αὐγουστίνου, Ψευδο-Διονυσίου καὶ Μαξίμου τοῦ

ομολογητοῦ. Ἐνα ἐπόμενο κεφ. διερευνᾷ τὸ ἴδιο θέμα στὸ Δυτικὸ Μεσαίωνα. Τὸ τελευταῖο μέρος εἶναι ἀφιερωμένο στὴν «πλατωνικὴ» παράδοση τὸ Βυζάντιο, δηλ. στὸν Μέσο καὶ Ὑστερο Ἑλληνικὸ Μεσαίωνα. Ἐδῶ ἐξετάζονται κυρίως τὰ μεγάλα ρεύματα τοῦ Ἡσυχασμοῦ - Παλαμισμού, τόσο σχετικὰ μὲ τὴν πατερικὴ παράδοση ὅσο καὶ εἰδικώτερα σχετικὰ μὲ αὐτό, ποὺ ὁ ν. Ivánka (σελ. 391 ἐπ.) ὀνομάζει «μὴ συνειδητὸ Πλατωνισμό» τῆς. Ἀλλὰ στὸ τελευταῖο αὐτὸ θέμα θὰ ἐπανέλθωμε στὴν ἐπὶ μέρους ἐπισκόπηση. Ἐδῶ μένει νὰ ἐκτεθοῦν μὲ κάθε συντομία τὰ τελικὰ συμπεράσματα, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. ἔχει διατυπώσει στὴν «Ἀνακεφαλαίωσή» του (σελ. 449-85).

Ἡ ἐκτεταμένη διερεύνηση ἔδειξε ὅτι ὑπῆρξαν ὀρισμένες πλατωνικὲς καὶ νεοπλατωνικὲς θέσεις, ποὺ εἶχαν γιὰ τὴ χριστιανικὴ σκέψη μεγάλη σπουδαιότητα καὶ εὗρηκαν νόμιμη θέση σ' αὐτή. Ὑπῆρξαν ὁμῶς καὶ ἄλλες τόσες τουλάχιστον, ποὺ στὸ νέο πλαίσιό τους καὶ μὲ τὴν ἀξίωση καθολικῆς ἐρμηνείας, ὠδηγοῦσαν στὴν ἄρνηση τῆς ἴδιας τῆς χριστ. ἐννοίας τῆς δημιουργίας. Μιὰ τέτοια κρίσιμη θέση εἶναι ἡ ἐννοια τῆς «μετοχῆς» (κάθε ὃν μετέχει στὸ ἄπειρο *Εἶναι* τοῦ θεοῦ) καὶ ἡ συγγενικὴ τῆς τῆς «ὁμοιώσεως θεῷ». Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν φιλοσοφικῶν δυσχερειῶν στὴν προβληματικὴ τῆς «μετοχῆς» καὶ τῆς «ὁμοιώσεως» υἱοθετοῦνται τελικὰ θέσεις τῆς Ὀντολογίας τῆς ἀπορροῆς τοῦ Πλωτίνου, αὐτὸ ἀποβαίνει «εἰς βάρος» τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴ δημιουργία. Ἀπὸ τὴ δυσκολία αὐτὴ πηγάζει ἡ στροφὴ πρὸς τὸ ἀριστοτελικὸ σύστημα γιὰ τὴ στήριξη τῆς χριστιανικῆς Ὀντολογίας (προσαρμογὴ τῆς Ὀντολογίας τοῦ «τέλους», ποὺ βασίζεται στὴ γνώση τοῦ «εἶδους», σὲ μία Ὀντολογία τῆς δημιουργίας). Ἐτσι πρέπει νὰ ἰδωθῇ ἡ στροφὴ αὐτὴ καὶ στὴν Ἀνατολή, κυρίως ἀπὸ τὸν 12ο αἰ., σὰν ἐλευθέρωση δηλ. ἀπὸ τὶς δυσκολίες, ποὺ δημιουργοῦσε ἡ κατάχρηση πλατωνικῶν ἐννοιῶν. Προσαρμογὲς βασικῶν πλατωνικῶν θέσεων στὶς ἀνάγκες μιᾶς χριστιανικῆς Ὀντολογίας ἔχομε βέβαια ἀπὸ τὸν 3ο καὶ 4ο αἰ. Εἶναι ἡ γνωστὴ προσπάθεια τῶν Πατέρων νὰ διατυπώσουν τὴ χριστιανικὴ Θεολογία μὲ τὰ μέσα τῆς ἑλλην. φιλοσοφικῆς κληρονομίας (μία χρήσιμη ἀπαρίθμηση τέτοιων προσαρμογῶν βλ. στὶς σελ. 474 ἐπ., 478 καὶ 487). Μόνο ποὺ ἔτσι ὁ Πλατωνισμὸς αὐτὸς τῶν Πατέρων εἶχε παύσει πᾶ νὰ εἶναι Φιλοσοφία, δηλ. Ὀντολογία. Καὶ αὐτὸν τὸν «Πλατωνισμό» ἐκληροδότησαν οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ αἰῶνες σ' ὁλόκληρὴ τὴ Βυζαντινὴ φιλοσοφικὴ παράδοση¹².

12. Τὸ θέμα «Πλατωνισμὸς - Ἀριστοτελισμὸς στὸ Βυζάντιο» δὲν ἐξαντλεῖται σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ, ἀλλὰ καλύπτει καὶ τὸ ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας θέμα μελέτης, σχολιασμοῦ, ἐρμηνείας, ἀποδοχῆς ἢ ἀντικρούσεως τοῦ ἱστορικοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ ἱστορικοῦ Ἀριστοτέλους. Βλ. στὰ ἐπόμενα.

Τὸ συμπερασματικὸ κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ ν. Ινάνκα κλείνει μὲ τὴν ἐπισκόπηση τῶν διαφοροποιήσεων Ἀνατολικῆς Θεολογίας, ποὺ ἀφετηρία ἔχει τὸν «Πλατωνισμό», καὶ Δυτικῆς, ποὺ ἀφετηρία ἔχει τὸν «Ἀριστοτελισμό» (μὲ τὶς ἀντίστοιχες βέβαια ἐξισορροπήσεις: Ἰωάννης Δαμασκηνὸς - Αὐγουστῖνος). Ὁ συγγρ. ἀποτολμᾷ καὶ μία διεισδυτικὴ ἐκτίμηση τῶν πλεονεκτημάτων καὶ τῶν κινδύνων, ποὺ σημαίνει ἡ «ἀφετηρία» αὐτὴ γιὰ τὴ μία καὶ τὴν ἄλλη κατεύθυνση (σελ. 477-82).

Ἀφιερώσαμε στὸ ἔργο τοῦ ν. Ινάνκα ὅλα τὰ παραπάνω — χωρὶς μάλιστα νὰ ἐπιχειρήσωμε καὶ ἐπὶ μέρους ἀνάλυση —, ἐπειδὴ τὸ ἔργο αὐτό, συγκεντρωμένο τώρα σ' ἓνα τόμο μὲ ὁλοκληρωμένους στόχους καὶ τὴν ἀξία τῆς συνθετικῆς θεωρήσεως, ἀντιπροσωπεύει τὴ σύγχρονη μορφή ἐρευνητικῆς προσπελάσεως ἑνὸς κεντρικοῦ προβλήματος τῆς Ἱστορίας τῆς Μεσαιωνικῆς Φιλοσοφίας. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἐργασίες αὐτὲς τοῦ αὐστριακοῦ σοφοῦ, μαζί καὶ μὲ τὴν ἄλλη ἐκτεταμένη προσφορά του (Σημειώματα, Βιβλιοκρισίες κλπ.)¹³, ἔχουν ἀσκήσει εὐεργετικὴ ἐπίδραση στὴ νεώτερη ἐρευνα, ποὺ ἀπομακρύνεται πιά ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνεξέλεγκτη υἱοθέτηση παλαιῶν ἀντιλήψεων καὶ ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς γενικεύσεις.

Στὴν ἴδια προβληματικὴ ἀνήκει ἡ παλαιότερη ἀλλὰ σημαντικὴ, συνθετικὴ προσφορά τοῦ Κ. Δ. Γεωργούλη στὸ ἄρθρο του *Ἑλληνικὴ Χριστιανικὴ Φιλοσοφία*, Ἐγκυκλ. Λεξικὸν «Ἡλῖος» 7 (1949) 679-724, ποὺ μὲ τὸν τίτλο του ἤδη προσδιορίζει τὴ σκοπιὰ ἀπὸ ὅπου ὁ συγγρ. βλέπει καὶ ὁλόκληρη τὴ βυζαντινὴ περίοδο τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. Οἱ θέσεις τοῦ Γεωργούλη συνοψίζονται στὰ ἑξῆς :

Ὅταν τὸν 4ο αἰ. δύο δυνάμεις, ὁ Νεοπλατωνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, ἀντιμετώπισαν ἡ μία τὴν ἄλλη, ὅσες δοξασίες τοῦ πρώτου δὲν ἐναντιώονταν στίς δογματικὲς βάσεις τοῦ δευτέρου, ἔγιναν δεκτὲς καὶ ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ αὐτόν. Ὁ Χριστιανισμὸς παρέλαβε κυρίως τὸ μεθοδολογικὸ ὀρθολογιστικὸ μέρος τῆς παλαιᾶς Φιλοσοφίας. Καὶ μόνο γι' αὐτὸ ἡ συνάφεια τῆς ἑλληνικῆς χριστ. Φιλοσοφίας πρὸς τὴν ἀρχαία εἶναι πολὺ μεγάλῃ. Ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ Φιλοσοφία εἰσήγαγε καὶ νέες ἀπόψεις καὶ νέους τρόπους θεωρήσεως τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ζωῆς. Οἱ κυριώτερες ἀπὸ τὶς νέες αὐτὲς θέσεις τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας εἶναι : ὁ Θεὸς λαμβάνεται ὡς π ρ ο σ ω π ι κ ῆ ὑπόστασις καὶ ἀρχὴ ὅχι μόνον τῆς οὐσίας ἀλλὰ καὶ τῆς ὑ π ά ρ ξ ε ω ς (ὑπερνίκηση τῆς ἀπροσώπου Θεολογίας τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ), ὁ κόσμος εἶναι δ η μ ι ο ὑ ρ γ η μ α τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν ἔχει δική του αἰώνια ὑπόστασις, ὁ κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος διοικοῦνται ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια (ποὺ ἔχει π ρ ο σ ω π ι κ ὸ χαρακτήρα), ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ πνευματικὴ, ἀθάνατη καὶ π ρ ο σ ω π ι κ ῆ ὄντοτητα (μὲ χαρακτηριστικὴ ιδιότητα τὴν ἐλευθερίαν), ἡ σχέση τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο βασίζεται στὴν ἀγάπη (Ἀνθρωποκεντρισμός : ἡ χριστιανικὴ Ἀνθρωπολογία γίνεται ἰδιαίτερος φιλοσ. κλάδος· ἐδῶ ἐνσωμα-

13. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐργασίες τοῦ ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα : *Hellenisches und Christliches im frühbyzantinischen Geistesleben*, Wien 1948, ποὺ ἔχει βέβαια ἀφομοιωθῇ στὰ νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ συγγραφέως.

τώνονται τώρα ὅλα τὰ ἀνθρωπιστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ); ἡ ἀντίληψη τοῦ χρόνου δὲν εἶναι πιά κυκλική, ἀλλὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ μεταλλαγή του σὲ αἰωνιότητα, ποὺ συντελεῖται μὲ εὐθύγραμμη πορεία¹⁴.

Ἡ θέση τοῦ Τατάκη στὸ ἴδιο θέμα, δηλ. μιᾶς ἐλληνικῆς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας, καὶ εἰδικώτερα στὸ θέμα τῆς θεμελιώσεως τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας στὴν πατερικὴ περίοδο, περιέχεται κυρίως στὰ δημοσιεύματά του τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς : *Ὑπάρχει Χριστιανικὴ Φιλοσοφία*; καὶ *Χριστιανικὴ Μεταφυσικὴ* (1950-51), *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία Α'* (1953), καθὼς καὶ στὴν Εἰσαγωγή τοῦ βασικοῦ ἔργου του *La philosophie byzantine* (1949), καὶ συνοψίζεται στὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα :

Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία εἶναι ἡ χριστιανικὴ μορφή τοῦ ἰδίου τοῦ ἐλληνικοῦ λόγου, τοῦ μεγάλου φίλου τῆς θεωρίας. Ἄν ὁ λόγος ἄλλαξε τὸ ἐνδυμά του καὶ ἐνεδύθη τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ὡς πρὸς τὰ ἄλλα μένει ὁ ἴδιος ὁ ἐλληνικὸς λόγος. Τὸ βλέπομε αὐτὸ καὶ στὴν θαυμαστὴ εὐλυγισία καὶ διεισδυτικότητά του, στὴ μεθοδικὴ πορεία, στὴν ταυτότητα τῶν λογικῶν ὅπλων μὲ τὰ ὁποῖα, ἴδιος αὐτὸς στὸ βάθος, ἐπεξεργάζεται τὸ νέο του θέμα... Αὐτὸ τὸ ἔργο οἰστροηλατεῖ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἀπὸ τὸ 2ο κιόλας αἰ. καὶ συνεχίζεται σ' ὅλο τὸ Βυζάντιο... (Βυζαντ. Φιλοσοφία Α', στὰ Μελετήματα 174).

Ἀλλὰ βέβαια ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Τατάκη, καὶ ἰδιαίτερα τὸ νεώτερο, μὲ κορυφαία προσφορὰ τὸν τόμο *Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας* (1960), ἀποτελεῖ ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς προβληματικῆς¹⁵. Ὅταν μάλιστα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινὸ περνοῦμε σὲ συστηματικὲς μονογραφίες, οἱ θέσεις του ἀποκτοῦν μεγαλύτερη βαρύτητα (βλ. τὸ κεφ. *Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμός*, στὸ *Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας* 27 ἐπ.).

Ὅτι ἀπὸ τὴ συστηματικὴ διερεύνηση ἑνὸς εἰδικοῦ θέματος ὁ ἐξοικωμένος στὸν γενικώτερο προβληματισμὸ μελετητῆς μπορεῖ νὰ συναγάγῃ ἀσφαλέστερα καθολικὰ συμπεράσματα, ἀποδεικνύει ἡ ἐπιγραμματικὴ τοποθέτηση στὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων χριστιανικῆς Θεολογίας καὶ ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Klaus Oehler στὴν διεξοδικὴ Βιβλιοκρισία του (BZ 60 (1967) 94-101)¹⁶ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ G. Richter, *Die Dialektik des Johannes von Damaskos*, Ettal 1964 :

«Ἡ διάρθρωση τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀνταποκρίνεται στὴν ἐσωτερικὴ σχέση Φιλοσοφίας καὶ Δογματικῆς. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἄρχισε ἡ προσπάθεια ἀναπτύ-

14. Διάγραμμα βασικῆς προβληματικῆς τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας κατὰ θέματα προσφέρει ἡ Ἀνακοίνωση τοῦ P. Joannou, *Metaphysische Problematik in der byzant. Philosophie*, στὰ *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολ. Συνεδρίου* 2, Θεσ/νίκη 1955, 133-8. Βλ. στὰ ἐπόμενα τὸ κύριο ἔργο του *Christliche Metaphysik in Byzanz*.

15. Βλ. καὶ I. N. Θεοδωρακόπουλος, *Ὁ Ἱερός Ἀὐγουστίνος στὰ Χριστιανικὰ καὶ Φιλοσοφικὰ Μελετήματα*, Ἀθῆναι 1949, 73-147, ὅπου, 146 ἐπ., πυκνὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ 4ου αἰ. καὶ τῶν ἐκπροσώπων του, ἐθνικῶν καὶ χριστιανῶν.

16. Τώρα καὶ στὸ *Antike Philosophie und Byzantinisches Mittelalter* 287-99.

ξεως και έρμηνείας του περιεχομένου της πίστεως με τον έννοιολογικό κόσμο της έλληνικης Φιλοσοφίας (στην πραγματικότητα από τον Παύλο, που έχει επηρεασθί από τον Φίλωνα), ή συσχέτιση αυτή γίνεται όλοένα και περισσότερο πρόβλημα χριστιανικής αυτογνωσίας. Κι αυτό στάθηκε από την αρχή το βασικότερο έρμηνευτικό πρόβλημα των Πατέρων· έβλεπαν ότι χωρίς την έλληνική φιλοσοφική έννοιολογία δεν μπορούσε να υπάρξει χριστιανική Θεολογία, και χωρίς μία έννοιολογικά και συστηματικά διαμορφωμένη χριστ. Θεολογία δεν μπορούσε να επιβληθί πνευματικά ο Χριστιανισμός στον έλληνορωμαϊκό κόσμο. Αυτής της εξελίξεως αναγκαστική συνέπεια υπήρξε το ότι και οι έσωτερικές δογματικές αντιγνώμεις σε θέματα θεολογικής διδαχής διαδραματίσθηκαν πέρα για πέρα μέσα στον όρίζοντα της έλληνικής Όντολογίας (και πιο συγκεκριμένα του λεγόμενου Νεοπλατωνισμού της εποχής) ... Έτσι ήταν αναπόφευκτο κατά τη διαδικασία αυτή της αποδοχής και της χρησιμοποιήσεως φιλοσοφικών έννοιων να συντελεσθί και στις ίδιες αυτές τις φιλοσοφικές έννοιες μιá βαθειά μεταβολή, που πα ρ á τ ή ν έ ξ ω τ ε ρ ι κ á á ν α λ λ ο ί ω τ η γ λ ω σ σ ι κ ή διατύπωσή τους άλλαξε την έσωτερική τους συγκρότηση»¹⁷.

Άλλά πριν από την απαρίθμηση μιās όλόκληρης σειράς από αξιόλογες νεώτερες μονογραφίες, που κινούνται στα πλαίσια της Πατερικής Θεολογίας από τη σκοπιά πάντοτε της «Φιλοσοφίας των Πατέρων», πρέπει να αναφερθούν εδώ τα γενικά έργα, που καλύπτουν την περίοδο αυτή με επίκεντρο τη φιλοσοφική εξέλιξη.

Έκτός από το κλασσικό έργο των E. Gilson - Ph. Böhner, *Christliche Philosophie von ihren Anfängen bis Nikolaus von Cues*, Paderborn 1954 (άνατ. της άναθεωρ. έκδ. 1952, νεώτερη ή 2η γαλλική έκδ. του E. Gilson, *La philosophie au Moyen age. Des origines patristiques à la fin du XIVe s.*, Paris 1962, 782 σελ., άγγλική έκδ. *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*, New York 1955), 656 σελ.¹⁸, νεώτερα συνθετικά έργα με έγκυρη διαπραγμάτευση είναι :

P. Wilpert, *Die Philosophie der patristischen Zeit*, στο *Die Philosophie im 20. Jahrhundert*, hrsg. von Fr. Heinemann, Stuttgart 1963² (1959), σελ. 123-160, με αξιόλογη Βιβλιογραφία σελ. 157-60 και 578-80¹⁹.

17. Με το τελευταίο σκέλος της ή τοποθέτηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία και για την όρθή εκτίμηση της φιλοσ. σκέψεως στο Βυζάντιο, έπειδή το θέμα της χρησιμοποιήσεως νεοπλατωνικής κυρίως όρολογίας με νέο περιεχόμενο είναι κρίσιμο για την όρθή εκτίμηση των Βυζαντινών Φιλοσόφων και έχει γίνει ως τώρα άφορμή χαρακτηρισμών, που όφείλονται στην έξωτερική και επιπόλαια έπαφή με το έργο τους. Βλ. πρόχειρα L. Benakis, AGPh 43 (1961) 218 ύποσ. 12, 231 ύποσ. 42, καθώς και στα έπόμενα.

18. Στην παράγρ. 1, σελ. 1-5 (βλ. και σελ. 646-8), ή θέση των συγγραφέων για την έννοια «χριστιανική Φιλοσοφία». Η έλλην. πατερική περίοδος καλύπτει τις σελ. 21-149, προσφέρει όμως στο τέλος κάθε κεφαλαίου χαρακτηριστικά άποσπάσματα από το έργο των πιο σημαντικών Πατέρων στο πρωτότυπο και σε μετάφραση. Το βιβλίό έχει χαρακτήρα Έγχειριδίου για σπουδαστές, βασίζεται πάντως στο έκτεταμένο έργο του κορυφαίου ιστορικού του χριστ. πνεύματος Étienne Gilson.

19. Ό πρόωρα χαμένος Ordinarius της Κολωνίας και Άντιπρόεδρος της Société

The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy, ed. by A.H. Armstrong, Cambridge 1967 (ανατ. με διορθώσεις 1970), 10 σελ. Τò κεφ. *Philo and the Beginnings of Christian Thought* (137-92) φερείται στὸν H. Chadwick καὶ τὸ *The Greek Christian Platonist Tradition from the Cappadocians to Maximus and Eriugena* (423-517-533) στὸν I. P. Sheldon-Williams²⁰.

H. A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers* 1, Cambridge, Mass. 1970³ (1964², 1956), 635 σελ.²¹

Μὲ τὸ εἰδικώτερο θέμα Πατέρες καὶ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἀσχολοῦνται οἱ μονογραφίες :

J. H. Waszink, *Der Platonismus und die altchristliche Gedankenwelt*, στὸ *Recherches sur la tradition platonicienne*, Genève, Fondation Hardt 1957, σελ. 139-79.

D. W. Krause, *Die Stellung der frühchristlichen Autoren zur heidnischen Literatur*, Wien 1958, 320 σελ.

H. I. Marrou, *Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism* (1958), στὸ *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Essays edit. by A. Momigliano, Oxford 1963, 126-50 (ὅπου καὶ ἄλλα σημαντικὰ ἄρθρα ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς Δυτ. Ἐκκλησίας).

W. Pannenberg, *Die Aufnahme des philosophischen Gottesbegriffes als dogmatisches Problem der frühchristlichen Theologie*, «Zeitschr. f. Kirchengeschichte» 70 (1959) 1-45.

Κ. Μπόνης, *Οἱ Ἀπολογηταὶ τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. ἐν τῇ σχέσει αὐτῶν πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν*, Ἀθῆναι 1960.

Intern. pour l'étude de la Philos. Médiévale συνεδύαζε τὶς στέρεις γνώσεις τοῦ εἰδικοῦ Ἀριστοτελιστοῦ, τοῦ ἐκδότου τοῦ Cusanus καὶ τοῦ καθοδηγητοῦ μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν στὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ μεσαιωνικὴ Φιλοσοφία (βλ. καὶ τοὺς τόμους *Miscellanea Mediaevalia*, Berlin 1962 ἐπ.). Ὁ θάνατός του τὸ 1967 μᾶς στέρησε τὴν ἀναθεώρηση τῶν δύο πρώτων τόμων τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Überweg, γιὰ τὴν ὁποία ἐργαζόταν μὲ τοὺς συνεργάτες του τὰ τελευταῖα χρόνια.

20. Σημαντικὸ τὸ κεφ. *The reaction against Proclus* (Ἰωάννης Σκυθοπολίτης, Ἰωάννης Φιλόπρονος, Γαζαῖοι, Λεόντιος Βυζάντιος), μὲ νέα στοιχεῖα καὶ ἀπόψεις. Ὁ συγγρ. δὲν δέχεται π.χ. τὴ διαδεδομένη ἄποψη ὅτι ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τοῦ βυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ· ἡ οὐσία τῆς διδασκαλίας του, λέγει, εἶναι πιὸ κοντὰ στὸν Πλάτωνα Überweg, καὶ τοὺς Νεοπλατωνικούς.

21. Τὸ ἔργο τοῦ γνωστοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Harvard θεωρεῖται πιά κλασσικὸ γιὰ τὴ σπουδὴ τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ χριστ. πνεύματος. Ὁ 1ος τόμος καλύπτει τὰ θέματα : *Faith and Reason* (μέχρι τοῦ Αὐγουστίνου), *The Trinity*, *The Logos and the Platonic Ideas*, *The Three Mysteries* (Ὠριγένης, Βασίλειος, Ἰωάννης Δαμασκηνός...), *The Anathematized* (Γνωστικοί, ἄλλες αἵρέσεις).

H. Reindl, *Der Aristotelismus bei Leontios von Byzanz*, München (Diss.) 1953, 150 σελ.

Έξαρση τῆς πρωτοτυπίας καὶ ἀνεξαρτησίας τοῦ Λεοντίου.

J. Daniélou, *Platonisme et Théologie mystique. Doctrine spirituelle de Saint Grégoire de Nysse*, Paris 1954² (1944).

Πλατωνικοὶ ὅροι καὶ θέματα μὲ νέα ἐντελῶς ἔννοια στὸ Γρηγόριο.

E. F. Osborn, *The Philosophy of Clement of Alexandria*, Cambridge Univ. Press 1957, 200 σελ.

I. N. Θεοδωρακόπουλος, Ὁριγένης, στὸ Πλάτων - Πλωτῖνος - Ὁριγένης, Ἀθῆναι 1959, 61-79.

(Ἡ ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν ἦταν ἀδύνατον νὰ γίνη δίχως τὴ Φιλοσοφία καὶ προπαντὸς δίχως τὴ θεωρία τοῦ Λόγου... Τὸ «Περὶ ἀρχῶν» τοῦ Ὡ. εἶναι τὸ μεγάλο θεωρητικὸ κατόρθωμα τῆς ἐλληνοχριστιανικῆς παιδείας του... Τὸ σύστημα τοῦ Ὡ. διέπεται ἀπὸ μία δραματικὴ διαλεκτική. Εἶναι ἡ πρώτη διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ κόσμου).

B. Τατάκης, Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, Ἀθῆναι 1960, 285 σελ.

Βλ. στὰ προηγούμενα ἀναφορὲς στὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο γιὰ τοὺς Βασίλειο, Γρηγόριο Ναζιανζηνὸ καὶ Γρηγόριο Νύσσης, τοὺς ἄλλους ἐλάσσονες Καππαδόκες, καθὼς καὶ τοὺς Ἀμφιλόχιο καὶ Φιλοστόργιο.

Urs von Balthasar, *Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus' des Bekenntners*, Einsiedeln 1961², 690 σελ. (σὲ γαλλικὴ μετάφραση ἡ 1η ἔκδ., Paris 1947).

Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τίς σημαντικώτερες μονογραφίες τῆς εἰκοσαετίας.

E. L. Fortin, *The definitio fidei of Chalcedon and its philosophical sources*, «Studia Patristica» 5 (1962) 489-98.

K. O. Weber, *Origenes der Neuplatoniker. Versuch einer Interpretation*, München 1962, 164 σελ.

G. Gruber, *Zwō. Wesen, Stufen und Mitteilung des Lebens bei Origenes*, München 1962.

B. Alevisopoulos, *Das Gute und das Böse in der Sicht Basilios des Großen im Zusammenhang mit seiner Welterklärung*, Hannover (Diss. Mainz) 1963, 169 σελ.

W. Theiler, *Ammonius der Lehrer des Origenes* (1966) καὶ *Antike und christliche Rückkehr zu Gott* (1964), στὸ *Forschungen zum Neuplatonismus*, Berlin 1966, σελ. 1-45, 313-25.

J. Pépin, *Théologie cosmique et théologie chrétienne. Ambroise, Exam. I 1*, Paris 1964, 597 σελ.

Έργο μεγάλου μόχθου μὲ πολλὲς σημαντικὲς προεκτάσεις γιὰ τὴ χριστιανικὴ Κοσμολογία γενικώτερα.

A. H. Armstrong - R. A. Markus, *Christian Faith and Greek Philosophy*, London 1960, 162 σελ.

J. Daniélou, *Message évangélique et culture hellénistique aux IIe et IIIe s.*, Paris 1961, 485 σελ.

W. Jaeger, *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge, Mass. 1961, 154 σελ., γερμαν. μετάφρ. *Das frühe Christentum und die griechische Bildung*, Berlin 1963, 127 σελ.

Βλ. τὴν πρόσφατη σύντομη παρουσίαση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου κλασσικοῦ φιλολόγου καὶ ἐκδότου τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀπὸ τὸν Κ. Τσιρπανλῆ, «Βυζαντινά» 2 (1970) 436 ἐπ.

H. Chadwick, *Early Christian Thought and the Classical Tradition. Studies in Justin, Clement and Origen*, Oxford 1966, 174 σελ.

Τοῦ ἴδιου, *The Early Church*, London 1967, 304 σελ.

B. Schleissheimer, *Zum Problem Glauben und Wissenschaft im 6. Jh.*, «Byzantinische Forschungen» 2 (1967) 318-44.

Στὸ χῶρο τῆς Θεολογίας τῶν Πατέρων ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σύγχρονης Φιλοσοφίας κινοῦνται οἱ ἐργασίες τοῦ Χρήστου Γιανναρά, Ἡ θεολογία τῆς ἀπουσίας καὶ τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ (Μὲ ἀναφορὰ στὶς ἀρεοπαγιτικές συγγραφές καὶ στὸν Μ. Heidegger), Ἀθήνα 1967, 102 σελ., Τὸ ὄντο-λογικὸν περιεχόμενον τῆς θεολογικῆς ἐννοίας τοῦ προσώπου, Ἀθῆναι 1970 (διδασκ. διατρ. Πανεπ. Θεσ/νίκης), 95 σελ., Ἡ «εἰκόνα» ὡς σημαντικὴ τοῦ μὴ συμβατικοῦ λόγου, «Φιλοσοφία» - Ἐπετ. Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλλήν. Φιλοσοφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1 (1971) 94-105. (Βλ. καὶ Ν. Νησιώτης, Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας καὶ Φιλοσοφικὴ Θεολογία. Σκέψεις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θέσεως τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῇ συστηματικῇ Θεολογίᾳ, Ἀθῆναι 1965. Σελ. 46-9 : Ἡ Πατερικὴ σύνθεσις ὡς μέθοδος).

Πυκνώνεται τέλος τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ σειρὰ τῶν μονογραφιῶν, ποὺ θέμα τους ἔχουν συγκεκριμένο ἐκπρόσωπο τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας στὴ σχέση του μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία. Ἡ προσφορὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν εἶναι ἡ οὐσιαστικώτερη, γιατί σ' αὐτὲς θὰ στηριχθῇ ὅποια μελλοντικὴ συνθετικὴ ἐργασία.

W. M. Roggisch, *Platons Spuren bei Basilius dem Großen*, Bonn (ungedr. Diss.) 1949.

A. Weisswurm, *The Nature of Human Knowledge according to St. Gregory of Nyssa*, Washington 1952.

C. Andresen, *Justin und der Mittlere Platonismus*, «Zeitschr. f. Neutestamentliche Wissenschaft» 44 (1952/53) 157-95.

G. Richter, *Die Dialektik des Johannes von Damaskos. Eine Untersuchung des Textes nach seinen Quellen und seiner Bedeutung*, Ettal (Studia Patristica et Byzantina 10) 1964, 280 σελ.

Ἡ πρώτη συστηματικὴ ἔρευνα τῶν πηγῶν καὶ τῆς σημασίας τοῦ ἔργου, σημαντικὴ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας γενικώτερα. Σημαντικὴ ἢ ἀναλυτικὴ Ἐκ τοῦ K. Oehler, BZ 60 (1967) 94-101 (= *Antike Philos. Byzant. Mitt.*, 287-99) : ἀφορμὴ γιὰ τὴ διατύπωση καὶ πρωτότυπων κρίσεων γιὰ τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα τῆς λογικῆς ὑποδομῆς τοῦ ἔργου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ποὺ ἐπηρέασε ὅσο λίγα τὴ μεσαιωνικὴ σκέψη.

H. Dehnhard, *Das Problem der Abhängigkeit des Basilius von Plotin*, Berlin 1964, 100 σελ.

E. Mühlenberg, *Die Unendlichkeit Gottes bei Gregor von Nyssa. Gregorskritik am Gottesbegriff der klassischen Metaphysik*, Göttingen 1966, 215 σελ.

N. Hyldahl, *Philosophie und Christentum. Eine Interpretation der Einleitung zum Dialog Justins*, Copenhagen (Diss.) 1966, 316 σελ.

L. W. Barnard, *Justin Martyr. His Life and Thought*, Cambridge 1967, 194 σελ.

F. Ricken, *Die Logoslehre des Eusebios von Caesarea und der Mittelplatonismus*, «Theologie und Philosophie» 42 (1967) 341-58.

S. Otto, *Person und Subsistenz. Die philosophische Anthropologie des Leontios von Byzanz*, München 1968, 207 σελ.

A. Tsirpanlis, *The Anthropology of Saint John of Damascus*, «Θεολογία» 39 (1968) 68-106.

F. Ricken, *Nikaia als Krisis des altchristlichen Platonismus*, «Theologie und Philosophie» 44 (1969) 321-41.

B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskus. I. Institutio elementaris capita philosophica (Dialectica)*, Berlin 1969, 198 σελ.

Ὁ συγγρ. εἶχε παρουσιάσει προηγουμένως μὲ τρόπο ὑποδειγματικὸ τὰ φιλολογικὰ προβλήματα τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου καὶ μιᾶς νέας κριτικῆς ἐκδόσεώς του : *Die Überlieferung der Pege Gnoseos des hl. Johannes von Damaskos*, Berlin 1959. Ὁ κατάλογός του περιέχει 229 γνωστὰ χφφ, στὰ ὁποῖα νὰ προστεθῇ τώρα ὁ κωδ. Ἀθωνος 2790 (Δοχ. 116). Βλ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, Ἡ φιλοσοφικὴ καὶ δογματικὴ πραγματεία τοῦ κωδ. 116 Μονῆς Δοχειαρίου, «Ἑλληνικά» 23 (1970) 320-30. Οἱ ἐργασίες τῶν Richter καὶ Kotter εἶναι ὑποδειγματικὲς γιὰ μία νέα προσπέλαση ἔργων τῶν Πατέρων μὲ σημαντικὸ φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον²².

22. Τὴ σπουδὴ τῶν Πατέρων καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς φιλοσοφικῆς ὑποδομῆς τοῦ ἔργου τῶν προωθοῦν τώρα σημαντικὰ οἱ ὑψηλῆς στάθμης ἐκδόσεις τῶν στὴ σειρὰ Sources Chrétiennes, Paris (Διευθυντὴς τῆς σειρᾶς ὁ J. Daniélou). - Συστηματικὴ παρακολούθηση τῆς ἐκτεταμένης πατερικῆς βιβλιογραφίας δίνει ἀπὸ τὸ 1956 ἡ ἐτήσια ἐκδοσὴ τῆς *Bibliographia Patristica*, Berlin (De Gruyter).

J. C. M. van Winden, *An early Christian Philosopher. Justin Martyr's Dialogue with Trypho*, Leiden 1971, 143 σελ.

*Υστερα καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ μιὰ σύγχρονη Justinforschung, ποὺ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰουστίνος εὐρίσκεται στὸ κέντρο τῆς συναντήσεως Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ.

Χρ. Γιανναρᾶς, *Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ σώματος. Σπουδὴ στὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος*, Ἀθήνα 1971, 254 σελ.

3.

Περνώντας στὴν ἐπισκόπηση τῆς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς τῆς εἰκοσαετίας στὴν κυρίως περιοχὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐκπροσώπων της, ἔχομε πάρει ἤδη θέση καὶ στὸ πρόβλημα τῶν χρονικῶν ὁρίων της, ποὺ εἶναι κυρίως πρόβλημα διακρίσεως Φιλοσοφίας τῶν Πατέρων καὶ Βυζαντ. Φιλοσοφίας. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀντιμετωπίζεται ὀρθότερα, ὅταν ἀποφεύγωνται αὐστηρὰ χρονολογικὰ ὅρια στὴν ἀφετηρία (στὸν Τατάκη π.χ. τὸ κλείσιμο τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν – ἀλλὰ στὸν 6ο αἰ. ἀνήκει ἀκόμη ἡ Σχολὴ τῆς Γάζης, ὁ Λεόντιος καὶ ὁ Μάξιμος, καθὼς καὶ ἡ μοναστικὴ πνευματικότητα τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος. Ὁ Oehler φαίνεται νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Στέφανο Ἀλεξανδρείας, ἐπειδὴ εἶναι ὁ πρῶτος «φιλόσοφος» στὴν Κων/πολη μετὰ τὸ 529 μ.Χ. Ὁ Γεωργούλης περιλαμβάνει στὴν ἐνιαία περίοδο τῆς «ἑλληνικῆς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας» τὸν 4ο καὶ 5ο αἰ. Ἄλλοι μὲ τὸν ὅρο Griechisch-Patristische ἢ Frühchristliche (Patristische) Philosophie ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. : Gilson, Böhm²³. Οὕτε εἶναι ἄλλωστε δυνατόν νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν μόνον ἐξωτερικὰ κριτήρια, ἢ ἀφετηρία δηλ. τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους).

Μὲ δεδομένο λοιπὸν ὅτι ὅλη ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ τοῦ Ὁρθόδοξου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς - ἐπομένως καὶ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη - ὡς τὸν 8ο αἰ. κινεῖται ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὰ πλαίσια τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας, καὶ ὅτι οἱ λίγοι διδάσκαλοι τῆς Φιλοσοφίας ἔξω ἀπὸ τὶς Φιλοσοφικὲς Σχολὰς τῆς Ὑστέρας Ἀρχαιότητος (Φιλόπονος, καὶ ὡς χριστιανὸς ἀργότερα, Στέφανος) ἀνήκουν οὐσιαστικὰ στὸ χῶρο τῆς Ἐθνικῆς Φιλοσοφίας, δὲν μπορούμε παρὰ νὰ περιμένουμε στὸν 9ο αἰ. τὶς μορφές καὶ τὸ ἔργο τοῦ Φωτίου, τοῦ Ἀρέθα, τοῦ Λέοντος τοῦ Μαθηματικοῦ ὡς ὀρόσημα ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς (καὶ βέβαια χριστιανικῆς) φιλοσοφικῆς σκέψεως. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ τοποθετοῦμε τὴν ἀπαρχὴ τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ποὺ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ της μπορούμε τώρα νὰ προσδιορίσωμε καλύτερα,

23. Στὸ σημαντικὸ ἔργο τοῦ Johannes Philoponos. *Christliche Naturwissenschaft im Ausklang der Antike*, Paderborn 1967, 480 σελ.

ἀπαντώντας συγχρόνως καὶ στὸ παρεπόμενο ἐρώτημα γιὰ τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν ξεχωριστὴ θέση τῆς στὴν πορεία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

Γιὰ τοὺς ἴδιους ὁμως λόγους δὲν μπορεῖ νὰ μελετηθῇ ἡ νέα περίοδος οὔτε συνολικὰ οὔτε εἰδικὰ (συγγραφεῖς, ἔργα) χωρὶς ταυτόχρονη εἰδικὴ σπουδὴ τῆς Πατερικῆς Θεολογίας, πάντοτε δηλ. γιὰ τὴ διπλὴ σημασία τῆς : 1. ὡς κυρίας πηγῆς ἐμπνεύσεως τῆς βυζαντ. φιλοσοφικῆς σκέψεως, 2. ὡς κιβωτοῦ ἰδεῶν καὶ μεθόδων σκέψεως τῆς ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ἔμμεσης δηλ. καὶ λιγώτερο ἢ περισσότερο μεταπλασμένης πηγῆς ἀντλήσεως ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ. Ἡ ἄλλη πηγή ἐμπνεύσεως τῆς βυζαντ. σκέψεως, ὁλοένα τώρα πλουσιώτερη καὶ βαθύτερη, θὰ πηγάζῃ ἀπὸ τὴ νέα, ἄμεση καὶ δημιουργικὴ ἐπαφὴ καὶ τὴν ἀπ' εὐθείας μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ποὺ γίνεται μὲ σκοπὸ τὴ φιλοσοφικὴ προπαιδεῖα (ἀφετηρία τῆς μορφώσεως καὶ τῆς πνευματικότητος — γι' αὐτὸ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν υἱοθέτηση ἢ ἀπόρριψη τοῦ περιεχομένου τῆς) ἢ τὴν προσωπικὴ ἀπασχόληση στὰ πλαίσια πνευματικῶν ἀντιδικιῶν ἢ ὄχι.

Οἱ θέσεις αὐτὲς μποροῦν πιά νὰ ὑποστηριχθοῦν ἔγκυρα, γιατί στηρίζονται στὰ εἰδικώτερα πορίσματα ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ νέων ἐργασιῶν καὶ στὴ γνωριμία ἀρκετῶν νέων κειμένων. Χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη δυνατὴ καὶ σκόπιμη μία συνθετικὴ παρουσίαση τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, μποροῦμε ὥστόσο νὰ ἐπισημάνωμε μερικὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως στὸ Βυζάντιο, ὅπως ἀπαντῶνται στὰ ποικίλα κείμενα (πρόσθετη δυσκολία γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀποτίμησή της), ποὺ τὴν ἐκφράζουν²⁴.

Τὸ ἐρώτημα «Βυζαντινὴ Φιλοσοφία ἢ μόνο Βυζαντινοί, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο ἐφιλοσόφησαν» δικαιολογεῖται, ὅσο ἀποδίδαμε στοὺς Βυζαντινοὺς μόνο συντήρηση τῆς ἀρχαίας φιλολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς παραδόσεως, ἐπιτομές, παραφράσεις, σχόλια, δηλ. μόνο ἔμμεση προσφορά. Ὑπεύθυνη ὡς ἓνα βαθμὸ στάθηκε καὶ ἡ Βυζαντινολογία, ποὺ γιὰ πολλὰ χρόνια ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἀποκλειστικὰ παραγωγή τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐντύπωση ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἐξαντλεῖται στὴ συζήτηση ὠρισμένων θεμάτων, ποὺ παραλαμβάνονται διαμορφωμένα καὶ ἐπαναλαμβάνονται ἀδιάκοπα, ἀνατρέπεται ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν κειμένων, ποὺ ἀποδεικνύουν πλοῦτο ἀποκλίσεων στὴ σκέψη, ἀκρίβεια στὴ χρῆση τῆς ὀρολογίας, λεπτὲς διακρίσεις καὶ νέους προβληματισμούς· χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ συλλογὴ τῶν 93 μικρῶν κειμένων τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ, ποὺ παραδίδονται ὡς *Ἀπορίαι καὶ Λύσεις* (πρῶτη κριτικὴ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν P. Joannou, 1956).

24. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀκολουθοῦν ἀποδίδουν τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ἀρθροῦ *Byzantinische Philosophie*, ποὺ ὁ συγγρ. τῆς ἐπισκοπήσεως αὐτῆς ἔχει γράψει γιὰ τὸ ἐτοιμαζόμενο πολύτομο *Lexikon der Philosophie* τοῦ Μονάχου.

Ὡς ὀργανικὴ συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στὸ χῶρο τῆς χρι-
 στιανικῆς Ἀνατολῆς ἡ βυζαντινὴ σκέψη υἱοθέτησε πολλές ἀπόψεις καὶ
 θέσεις τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας, ὅσο αὐτὲς δὲν συγκρούονται μὲ τὶς δογμα-
 τικὲς βάσεις τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Κυρίως υἱοθέτησε καὶ χρησιμο-
 ποίησε μεθοδολογικὰ καὶ λογικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας, πρᾶγμα
 τοῦ ἐξηγεῖ τὴ μεγάλη ἐξωτερικὴ (δηλ. στὸν τρόπο ἐκφράσεως) συγγένεια
 αὐτῆς. Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφικὴ σκέψη εἰσήγαγε ὁμῶς καὶ ὠρισμένες
 νέες ὄντολογικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρχές ἢ καὶ νέους τρόπους θεωρήσεως τῶν
 παραδεδομένων. Στόχος τῆς νέας ἐποχῆς στὴν ἔρευνα τῆς Βυζαντ. Φιλο-
 σοφίας εἶναι νὰ προσδιορίσῃ ὄχι μόνον τὴν ἀκριβῆ σχέση της πρὸς τὴν ἀρ-
 χαιότητα, τὰ δάνεια ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τοὺς Νεοπλατωνι-
 κοὺς κλπ., ἀλλὰ καὶ τὴν κριτικὴν στάσιν τῶν σοφῶν τοῦ Βυζαντίου ἀπέ-
 ναντι στίς λύσεις τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας (βλ. στὰ ἐπόμενα τὶς μονογρα-
 φίες π.χ. τῶν P. Joannou, J. Verpeaux, L. Benakis, I. Sevcenko κ.ἄ.).

Βασικὲς θέσεις τῆς βυζαντινῆς Μεταφυσικῆς εἶναι ἡ προσωπικὴ ὑπό-
 στασις τοῦ Θεοῦ, ἀρχὴ ὄχι μόνον τῆς οὐσίας ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπάρξεως, ἡ
 δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ τὸ χρονικὰ πεπερασμένο του, πολὺ
 περισσότερο ἀκόμη ἡ ἀδιάκοπη δημιουργία καθὼς καὶ ἡ σκοπιμότητα ποὺ
 τὸν διέπει, τέλος ὁ χαρακτήρας τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὡς «ἡ ἐν χρόνῳ πρα-
 γμάτων τοῦ νοητοῦ», ποὺ ἔχει αἰώνια ὑπόστασις στὸ θεῖο Νοῦ, τὸ Λόγο.
 Τὰ φαινόμενα εἶναι πραγματικὲς ὑποστάσεις, στίς ὁποῖες ὁ Δημιουργὸς
 ἔχει δώσει ὑλικὴ ὑπαρξιν, ἐνώνοντάς τα μὲ τὴν προδημιουργημένη ὕλη.
 Ἡ ὕλη αὐτὴ εἶναι «δημιουργία ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Λόγου» καὶ δὲν ἔχει αἰώνια
 ὑπαρξιν (ἢ ἄρνησις τῆς ἀρχαίας διδασκαλίας γιὰ τὴν ἀγέννητη ὕλη εἶναι
 ἀπόλυτη). Ὁ κόσμος ὅπως καὶ ὁ ἄνθρωπος «ὑπόκεινται» στὴν Πρόνοια
 τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἔχει προσωπικὸ χαρακτήρα. Ἡ ψυχὴ ὡς πνευματικὴ οὐσία,
 καὶ ἀπὸ τὴ φύση της ἀθάνατη, ἀνήκει σὲ ἓνα συγκεκριμένο σῶμα. Ἡ προ-
 σωπικὴ αὐτὴ ὑπαρξιν τῆς ψυχῆς συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ διανοητικὴ ἱκανό-
 τητα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν βοηθεῖ μέσα σὲ μία ἐλευθερία ἀποφάσεων
 νὰ ἐπιτύχῃ τὴν εὐδαιμονία του. Αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ θέωσις, ποὺ
 πραγματώνεται στὴν ἔνωσή του μὲ τὸ Θεό. Ἡ σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου
 στηρίζεται στὴν ἀγάπη, ποὺ ἐξηγεῖ τὴν κεντρικὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα
 στὴ δημιουργία.

Συνοψίζοντας καὶ παραβάλλοντας τὴ βυζαντινὴ Ὀντολογία πρὸς
 τὴν ἀρχαία, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴ θέση τῆς ἀρχαίας διδασκαλίας
 γιὰ τὸ ὄν ἔχομε τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ὑπαρξιν. Στὴν περὶ
 ψυχῆς διδασκαλία ἡ προσωπικὴ σχέση ψυχῆς - σώματος
 καὶ ἡ ἀθανασία τῆς προσωπικῆς ψυχῆς ἔχουν περάσει
 ἀπὸ μία πολὺ πρὸ διαυγῆ ἐπεξεργασία ἀπ' ὅσο στὴν ἀρχαία Φιλοσοφία.

Θὰ διαπιστωθῇ βέβαια ἀκόμη μία φορά, ὅτι στὸ χῶρο μιᾶς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας εἶναι φυσικὸ ἢ προβληματικὴ νὰ κινῆται σὲ πλαίσια, ποὺ συνδέονται στενὰ μὲ τὴ Θεολογία. Ἀλλ' ἀκριβῶς στὰ πλαίσια αὐτὰ ἔχουν δοθῇ νέες καὶ πρωτότυπες λύσεις καὶ σὲ καθαρὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα. Θεολογικὲς ἀπορίες γίνονται ἀφορμὴ γιὰ τὴ διευκρίνιση φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν (στὶς χριστολογικὲς ἀντιθέσεις π.χ. ὀφείλονται οἱ σπουδαῖες ἀναλύσεις τῶν ἐννοιῶν *ὑπόστασις* καὶ *φύσις*· στὶς ἴδιες, ὅπως καὶ στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα ἀργότερα, ἡ διάκριση μεταξὺ *οὐσίας* καὶ *ἐνεργείας* τοῦ Θεοῦ· ὅλη ἡ διαμάχη γίνεται μὲ τὰ ὄπλα τῆς κλασσικῆς Μεταφυσικῆς. Βλ. στὰ ἐπόμενα σελ. 429.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ βλέπομε τώρα πόσο ἀπλοϊκὴ στάθηκε ἡ ἐντύπωση, πὼς στὸ Βυζάντιο ἡ πίστις στὸ θεολογικὸ δόγμα ἀποκλείει τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη²⁵. Ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδος, ποὺ εἶναι καὶ τὸ τέλος τῶν ἀγώνων κατὰ τῶν αἱρέσεων — οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ ἐκράτησαν στενὰ δεμένες τὴ Θεολογία καὶ τὴ Φιλοσοφία —, ἡ πορεία διαφοροποιεῖται καὶ ἡ βαθύτερη καὶ ἀκριβέστερη σπουδὴ τῆς ἀρχαίας σκέψεως γίνεται αἶτημα καὶ γιὰ τὸ συμφέρον τῆς πίστεως. Τοῦτο ἰσχύει πολὺ πιὸ ἔντονα στὴν περιοχὴ τῆς διαλεκτικῆς, τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως²⁶ (παρὰ τὶς διαφορὲς) καὶ τῶν ἄλλων κλάδων τῆς «Τετρακτύος».

4.

Ὡς πρὸς τὴν παρουσία τῆς κλασσικῆς παραδόσεως (ποὺ ἀπὸ τὴ στωικὴ ὀρολογία τοῦ Μοναχισμοῦ μέχρι τοῦ «Πλατωνισμοῦ» τῶν Μυστικῶν εἶναι καὶ ἐξωτερικὰ τόσο ἔντονη) ἡ σύγχρονη ἔρευνα ξεχωρίζει συστηματικὰ τώρα τὴ διαφορὰ μεταξὺ ἐνδιαφέροντος γιὰ μία προβληματικὴ, ποὺ ἀπαντᾶται στοὺς ἐθνικοὺς φιλοσόφους, καὶ τῆς ἀποδοχῆς ἢ ἀφομοιώσεως τῆς διδασκαλίας τους. Ἰσχύει βέβαια πάντοτε ἡ γενικὴ διαπίστωση ὅτι στὸ Βυζάντιο (μὲ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ γιὰ τοὺς σχετικοὺς χαρακτηρισμοὺς θέσαμε παραπάνω) ἡ ἀριστοτελικὴ Διαλεκτικὴ καὶ Λογικὴ χρησιμεύει ὡς ὑπόβαθρο μιᾶς «Θεολογίας» μὲ πλατωνικὰ περισσότερο στοιχεῖα. Σὲ ὠρισμένες ἐποχὲς ἐμφανίζονται ἰδιαίτερα ἔντονα

25. Θὰ ἀρκοῦσαν τὰ γνωστὰ χωρία ἀπὸ τὴν *Ἐπιστολὴ πρὸς Ξιφιλῖνον* τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ (Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* 5, 444-51) ἢ τὴν *Ἀπολογία περὶ τῆς ἐαυτοῦ πίστεως* τοῦ Δημητρίου Κυδώνη (G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone*, Città del Vaticano 1931, 436-7).

26. *Ἐγὼγ' οὖν ὑμᾶς βούλομαι εἰδέναι, ὡς ἡ ἐλληνικὴ σοφία, περὶ τὴν δόξαν τοῦ θείου διαμαρτάνουσα καὶ τὸ θεολογικὸν μέρος οὐκ ἀναμάρτητον ἔχουσα, τὴν φύσιν οὕτως ἐγνώρισεν ὡς αὐτὸς ὁ Πλάστης ἐποίησε. Χρὴ οὖν ἡμᾶς ἐκεῖθεν μὲν ἔχειν τὴν περὶ ταῦτα θεωρίαν, ἀπὸ δὲ τῆς ἡμετέρας σοφίας τὸν τύπον γινώσκειν καὶ τὴν ἀλήθειαν*, Boissonade, *Pselli Inedita Opuscula* 151.

νεοπλατωνικά στοιχεῖα (στὴ διαμάχη π.χ. μετὰ τὴ λατινικὴ Σχολαστικὴ Θεολογία ἢ στὶς τάξεις τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἡσυχασμοῦ, γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ ἀχώριστου οὐσίας καὶ ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ : ἐπιχειρήματα ἀπὸ τοὺς Πατέρες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο καὶ τὸν Πρόκλο !).

Ἀποδεικνύεται ἔτσι ἀστήρικτη καὶ στὴν ἀπλούστευσή της τουλάχιστον ἀνεπιστημονικὴ ἡ ἐντύπωση ὅτι στὴ Βυζαντ. Φιλοσοφία δεσπόζει μόνιμα ἓνας πλατωνικὸς Ἰδεαλισμὸς, ὅπως ἀδικαιολόγητοι εἶναι καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων ὡς πλατωνικῶν, ἀριστοτελικῶν, νεοπλατωνικῶν κλπ. Δὲν ὑπάρχει ἓνας βυζαντινὸς φιλόσοφος, ποὺ — παρὰ τὴν οἰκείωσή του μετὰ τὶς ἔννοιες καὶ τὴ διδασκαλία, παρὰ τὴν ἐντονη ἀπασχόληση καὶ τὸ θαυμασμὸ πρὸς αὐτὴ — δὲν βλέπει τὴ μεταφυσικὴ κληρονομία τῆς ἀρχαιότητος σὰν κάτι ξένο, «ἐθνικὸ» (βλ. π.χ. P. Joannou, *Christliche Metaphysik in Byzanz*, σελ. 2 καὶ passim)²⁷. Καὶ ἡ συνεπὴς μετὰ τὸ μόνιμο προσανατολισμὸ πρὸς μία χριστιανικὴ Μεταφυσικὴ κριτικὴ τοὺς ἀποδεικνύει καὶ γνώση βαθειὰ τοῦ ἔργου τῶν κλασσικῶν φιλοσόφων καὶ ἀπουσία κάθε καθολικῆς, χωρὶς προβληματισμό, προσκολλήσεως σὲ ἓνα φιλόσοφο, μία σχολή, ἓνα σύστημα²⁸.

Στὸ θέμα «Πλατωνισμὸς ἢ Ἀριστοτελισμὸς στὸ Βυζάντιο», ποὺ ἀποτελεῖ μία μερικώτερη πλευρὰ τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων τῶν Βυζαντινῶν μετὰ τὴν ἀρχαία Φιλοσοφία, πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ παλαιότερη ἀντίληψη, ποὺ — γενικεύοντας τὶς φιλοσοφικὲς διαμάχες ὠρισμένων ἐποχῶν καὶ ὠρισμένων φιλοσόφων — ἔδινε στὸ θέμα χαρακτῆρα μόνιμης ἀντιδικίας καὶ διαστάσεις βασικοῦ παράγοντος στὴν πορεία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως στὸ Βυζάντιο²⁹.

Στὴν ἀρχὴ πρέπει νὰ γίνῃ διάκριση μεταξὺ 1. ἐνδιαφέροντος, γνώσεως, ἀπασχολήσεως τῶν Βυζαντινῶν μετὰ τὸ ἔργο τῶν δύο κλασσικῶν φι-

27. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐθαίρετου χαρακτηρισμοῦ ἀποτελεῖ ἡ «ἐτικέττα» τοῦ Νεοπλατωνικοῦ στὸν Μιχαὴλ Ψελλό, ποὺ ἀπὸ τὸν Chr. Zervos, *Un philosophe néoplatonicien du XIe s. Michel Psellos*, Paris 1920, 269 σελ., πέρασε στὴν ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας. Γιὰ τὰ κριτήρια τοῦ συγγρ. βλ. τὶς ἀποκαλυπτικὲς διαπιστώσεις μου : AGPh 43 (1961) 231, ὑποσ. 42 καὶ ἄλλου. Τὰ ἀνέκδοτα Σχόλια στὴ *Φυσικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλους δείχνουν τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ψελλοῦ στὴν ἐρμηνευτικὴ ἀνεξαρτησία του ἀπὸ τὶς νεοπλατωνικὲς ἀποκλίσεις τοῦ Σιμπλικίου στὰ Σχόλια τοῦ ἰδίου ἔργου. Οἱ Βυζαντινοὶ ἄλλωστε γενικὰ δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ «συμφιλιώσουν» τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, νὰ δείξουν δηλ. ὅτι δὲν ὑπάρχουν διαφορὲς μεταξὺ τους ἢ ὅτι καὶ ἂν ὑπάρχουν, ὀφείλονται σὲ παρανοήσεις τῶν μελετητῶν (βλ. καὶ AGPh 44 (1962) 48, ὑποσ. 53).

28. Βλ. καὶ πάλι τὴν κατηγορηματικὴ ἀπόρριψη ἀπὸ τὸν Ψελλό, ὕστερα ἀπὸ διεισδυτικὴ φιλοσοφικὴ κριτικὴ, τῆς πλατωνικῆς π.χ. διδασκαλίας περὶ ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς περὶ ὕλης (L. Benakis, BZ 56 (1963) 213 ἐπ.) ἢ τὴν κριτικὴν τοῦ «Ἀριστοτελικοῦ» Θεοδώρου Μετοχίτου στὸν Ἀριστοτέλη (B. Tatakis, *Aristote critiqué par Métachitès*, Athènes 1953).

29. Ἀντιπροσωπευτικὴ ἡ περίπτωσις τοῦ A. Tuilier, *La tradition aristotélicienne*

λοσόφων, 2. ἐπηρεασμοῦ, ἀποδοχῆς, προσχωρήσεως στὴ διδασκαλία τους. Ἡ ἔκταση τῶν γνώσεων τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων τῶν ἔργων τῆς ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας — καὶ ὄχι μόνο τῶν δύο μεγάλων κλασσικῶν —, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἐρμηνεύουν καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν στὰ δικά τους ἔργα, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθῇ καὶ ἐκτιμηθῇ ὅπως πρέπει. Εἶναι ὅμως βέβαιο, ὅτι π.χ. οἱ βυζαντινοὶ Σχολιασταὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐγνώριζαν ὄχι μόνο καλὰ ὁλόκληρη τὴν παράδοση τῶν παλαιῶν Σχολιαστῶν ὥς τοὺς πλησιέστερους πρὸς τὸ Φιλόσοφο, ἀλλὰ κατεῖχαν καὶ μία πολὺ καλύτερη γνώση τῆς γλώσσας καὶ τῆς διδασκαλίας ἀπ' ὅση πολλοὶ μεταγενέστεροι ἢ ἐμεῖς σήμερα μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι κατέχομε³⁰. Ὁλόκληρη ἡ παράδοση τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας — ἄμεση ἢ ἔμμεση, ὅπου σημαντικὸ εἶναι τὸ θέμα τῶν διαμέσων — θὰ ἦταν πολὺ πιο φτωχὴ χωρὶς τὸ ζωηρὸ καὶ δημιουργικὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν γι' αὐτήν.

Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν τῶν πιο ἀντιπροσωπευτικῶν ἐκπροσώπων τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ μία σύμμετρη σύνθεση λογικῶν καὶ ἐνορατικῶν τάσεων, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ὑπηρετεῖ τὴν πρώτη καὶ ὁ Πλάτων τὴ δεύτερη κατεύθυνση. Ἡ σχέση αὐτὴ προσδίδει καὶ στοὺς δύο μία τυπικὴ γιὰ τὴ βυζαντινὴ σκέψιν ἐρμηνευτικὴ τάση, ποὺ — ἔξω ἀπὸ τὶς συγκεκριμένους περιπτώσεις αὐθεντικῆς ἐρμηνείας ἀπὸ φιλοσόφους πρώτης σειρᾶς : Μιχαὴλ Ψελλός, Ἰωάννης Ἰταλός, Μιχαὴλ Ἐφέσιος, Θεόδωρος Μετοχίτης κλπ. — ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Πλάτωνα καὶ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Ἀριστοτέλη. Ὅπωςδήποτε ὁ «Ἀριστοτελισμὸς» τῶν περισσότερων Βυζαντινῶν συνδέεται μὲ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή, τὴ λογικὴ ἐπένδυση τῶν ἰδεῶν, τὶς ἐπιστημονικὲς γνώσεις, καὶ ὄχι τὸ μεταφυσικὸ πυρῆνα τῆς ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας. Καὶ ἀντίστοιχα βλέπουν οἱ περισσότεροι στὸν Πλάτωνα τὸ «θεολόγο», ποὺ ἀνοίγει τὸ δρόμο πρὸς τὸ νοητὸ κόσμον καὶ τὴ θεωρητικὴ θέαση, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ φθάσῃ στὴν ἀληθινὴ γνώση τοῦ Θεοῦ.

Πέρα ἀπὸ τὴ στάση αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση μὲ τοὺς δύο μεγάλους φιλοσόφους ἀπλώνεται ἀπὸ τὴν καθαρὴ, γιὰ διδακτικοὺς σκοποὺς, μελέτη καὶ ἐρμηνεία — γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀποτελεῖ τὴν ἔγκυρη καὶ πιστὴ στὸ ἀρχαῖο κείμενο βυζαντινὴ παράδοση, ποὺ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀπο-

³⁰ *Byzance des origines au VIIe s. La formation de la scolastique byzantine*, Assoc. Budé, Actes du Congrès de Lyon 1958, Paris 1960, 186-97, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν παράδοση στὴν πατερικὴ περίοδο, ἀλλ' ἀρχίζει μὲ τὴν ἀποφθεγματικὴ διατύπωση: *La philosophie byzantine n'est qu'un débat entre le platonisme et l'aristotelisme !*

30. Βλ. Β. Τατάκης, *Ἀριστοτέλους Περὶ ψυχῆς*, Ἀθῆναι, Ζαχαρόπουλος 1954, 8.

κατάσταση της φιλοσοφίας του στη Δύση μετά την Αναγέννηση — ως τις έστονες αντιθέσεις των τελευταίων αιώνων, που — στα πλαίσια του κινήματος του Ήσυχασμού — στρέφονται (λιγώτερο ίσως συνειδητά τώρα) γύρω από ώρισμένες πλατωνικές έννοιες και θέσεις, που είχαν και άλλοτε ζητήρα απασχολήσει τη Θεολογία και τη Χριστιανική Φιλοσοφία. Από την έρμηνευτική, τέλος, και προσωπική απασχόληση με τον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη πηγάζει τον 15ο αί., άμέσως μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, μεταξύ των προσφύγων Έλλήνων λογίων, μεταφραστών και διδασκάλων, ή ζωηρή φιλοσοφική διαμάχη γύρω από το πρόβλημα του γενικού και του ειδικού (Universalienfrage).

Οί σημαντικώτερες έργασίες στο θεματικό αυτό κύκλο είναι :

Β. Τατάκης, *Πλατωνισμός και Άριστοτελισμός στο Βυζάντιο*, στα *Θέματα*, 1952, 147-94.

Άφθονο ύλικό, όρθές θέσεις, π.χ. για τους δύο δρόμους έπαφής των Βυζαντινών με τον Πλάτωνα και Άριστοτέλη — μέσα από το Νεοπλατωνισμό και από τα ίδια τα κείμενα —, για τον «Πλατωνισμό» και τον «Άριστοτελισμό» του Ψελλού, την αξία των βυζαντινών Σχολιαστών του Άριστοτέλους, τον «Άριστοτελισμό» των τελευταίων Βυζαντινών κλπ.

Klaus Oehler, *Aristotle in Byzantium*, «Greek, Roman and Byzantine Studies» 5 (1964) 133-46 (γερμανική μετάφραση 1968, βλ. ύποσημ. 9).

Νεώτερο γενικό επίσης μελέτημα, που επιμένει κυρίως στη σχέση της όρθοδόξου θεολογικής σκέψεως με το άριστοτελικό σύστημα, ιδιαίτερα στον Ιωάννη Δαμασκηνό, με σημαντικές αναλύσεις για τη χρήση άριστοτελικών όρων και τη σημασία του γεγονότος. Το διάγραμμα από τον 11ο αί. και έξης χρειάζεται σήμερα άρκετές συμπληρώσεις και διορθώσεις. Σημαντική τέλος ή επισήμανση της διαμορφώσεως τριών ρευμάτων του Άριστοτελισμού, μέσα από τα όποια γίνεται το πέραςμα από το Μεσαίωνα στην Αναγέννηση· αναλυτικώτερα το ίδιο θέμα στο άρθρο του συγγρ. *Die Kontinuität in der Philosophie der Griechen . . .*, 1969, βλ. στα έπόμενα σελ. 426 έπ.

Ειδικές έργασίες : E. v. Ivánka, *Platonische Tradition in Byzanz im Hoch- und Spätmittelalter*, στο *Plato Christianus*, 1964, 389-91.

Ό συγγρ. ύποστηρίζει έδω ότι δέν μπορούμε να χαρακτηρίσωμε σαν νέα αντιμετώπιση του Πλατωνισμού από χριστιανική σκοπιά ή νέα μορφή συνθέσεως πλατωνικών στοιχείων και χριστιανικού τρόπου έκφράσεως τη φιλολογική ένασχόληση και την καλή γνώση του Πλάτωνος από το 10ο αί., όσο και αν αυτή εύρίσκεται σε ύψηλό επίπεδο και κατορθώνη να εισδύη όρθά στους πλατωνικούς διαλόγους, άφου, όπως στον Ψελλό, οί δύο περιοχές, χριστιανικό δόγμα και πλατωνική φιλοσοφία, διατηρούνται τελικά μακριά. Καί στον Ιωάννη Ίταλό πάλι, όπως και άργότερα στο Γεμιστό-Πλήθωνα, δέν μπορούμε να μιλούμε γι' αντιμετώπιση του Πλατωνισμού από χριστιανική σκοπιά, αλλά μόνο γι' ανανέωση της σπουδής της πλατωνικής φιλοσοφίας με ανθρωπιστικό-φιλογολικό χαρακτήρα, χωρίς θεωρητική προσωπική επίδοση. Τη μόνη διαφορετική θεώρηση της προβληματικής της συνθέσεως χριστιανικής και πλατωνικής φιλοσοφίας (και μάλιστα έμμεσα) προσφέρει ό Παλαμισμός. Βλ. τα σχετικά κεφάλαια στο ίδιο έργο, σελ. 391 έπ.

M. Sicherl, *Platonismus und Textüberlieferung*, JÖBG 15 (1966) 201-29.

Τὸ ἄρθρο παρακολουθεῖ ἀπὸ διπλῇ σκοπιᾷ (1. σὲ ποιοῦ βαθμὸ ἡ συντήρηση τῶν πλατωνικῶν κειμένων — ὅπως ἀνάλογα τῶν ἀριστοτελικῶν — ὀφείλεται σὲ ὠρισμένα ρεύματα τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, 2. ποιά ἡ συμβολὴ τῶν φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων στὸ Βυζάντιο γιὰ τὴ διάδοση τῆς πλατωνικῆς γραμματείας) τὶς φάσεις τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας καὶ τὴν παράδοση συγκεκριμένων ἔργων. Ἡ ἔρευνα εἶναι συστηματική, π.χ. σελ. 204-12 : ὁ «Πλατωνισμός» τοῦ Ψελλοῦ, τί τοῦ ὀφείλει ἡ παράδοση κειμένων τοῦ Πλωτίνου, Πορφυρίου καὶ τῶν ἄλλων Νεοπλατωνικῶν, σελ. 212 ἐπ. : οἱ μαθητὲς καὶ διάδοχοι τοῦ Ψελλοῦ, σελ. 214-5 : Θεόδωρος Μετοχίτης (Σχόλια Ἐρμείου στὸ *Φαῖδρος*), Νικηφόρος Χοῦμνος. Ἰδιαίτερα ἐξετάζεται ἡ πλατωνικὴ παράδοση στὸ 15ο αἰ. : Βησσαρίων, Ficino κλπ³¹.

E. Moutsopoulos, *Platon et la philosophie byzantine. Actualité et perspectives*, EEBΣ 37 (1969-70) 76-84.

Τὸ ἄρθρο ἀκολουθεῖ βασικά τὸ κλασσικὸ σχῆμα : ὁ Πλατωνισμός δεσπόζει στὸ Βυζάντιο, ὅσο κι ἂν ἡ παρουσία τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι μόνιμη στὴ βυζαντινὴ σκέψη. Ἀναγέννηση (ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ δόγμα — Πλατωνισμός). Συντήρηση (ἐνίσχυση τῆς πίστεως μὲ τὴ Λογικὴ — Ἀριστοτελισμός). Ὅρθες οἱ ἀναλύσεις γιὰ τὴ μορφή τοῦ Πλατωνισμοῦ (νεοπλατωνικὸ ἔνδυμα κλπ) στὸ Βυζάντιο καὶ ὅσα ἀναφέρονται στὴ διαμάχη τῶν «καθόλου». Ἰδιαίτερα χρήσιμο τὸ τελευταῖο μέρος γιὰ τὴν παρούσα κατάσταση τῆς σπουδῆς τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας καὶ τὸ τί πρέπει νὰ γίνη : ἐκδόσεις κειμένων, ἔρευνες γιὰ τὸν ἱστορικὸ Πλάτωνα καὶ τὴ σπουδὴ του στὸ Βυζάντιο, καθὼς καὶ γιὰ τὴ γενικώτερη σημασία τοῦ Πλατωνισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ Μεσαίωνα.

Ἡ ἔρευνα τέλος γιὰ τὴ σπουδὴ τοῦ Ἀριστοτέλους στὸ Βυζάντιο προωθεῖται τώρα αποφασιστικά μὲ τὸ ἔργο τοῦ Aristoteles-Archiv, Berlin, πού ἐργάζεται ἀπὸ τὸ 1965 γιὰ τὴν καταλογογράφηση, συγκέντρωση σὲ μικροταινίες καὶ μελέτη ὅλων τῶν γνωστῶν χειρογράφων τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως καὶ ὅλων τῶν Ἑλλήνων Σχολιαστῶν τοῦ ὅλων τῶν ἐποχῶν³². Καθὼς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀμέσου καὶ ἐμμέσου χειρογράφου παραδόσεως ἀνήκει στὴ βυζαντινὴ περίοδο, τὸ ἔργο τοῦ νέου Ἰνστιτούτου καλύπτει ὀλοκληρωτικὰ τὸ θέμα Ἀριστοτέλης στὸ Βυζάντιο. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ

31. Τὰ κείμενα τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὴ Μεταφυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι τὸ θέμα μιᾶς σημαντικῆς Ἀνακοινώσεως τοῦ S. Belandinello στὸ 2ο Συνέδριο Ἰταλῶν Βυζαντινολόγων, Βενετία 1968. - Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀξιόλογα ἔργα ἀναφέρεται ἀποκλειστικά, χωρὶς καὶ νὰ δηλώνεται, στὸ Δυτικὸ Μεσαίωνα : *Platonismus in der Philosophie des Mittelalters*, hrsg. von W. Beierwaltes, Darmstadt 1969 (ἐργασίες διαφόρων 1916-66), J. Koch, *Platonismus im Mittelalter*, Köln 1948, R. Klibansky, *The Continuity of Platonic Tradition during the Middle-Ages*, London 1951², T. Gregory, *Platonismo medievale*, Roma 1958, L. Minio-Paluello, *Die aristotelische Tradition in der Geistesgeschichte* (1958), στὸ *Aristoteles in der neueren Forschung*, Darmstadt 1968.

32. Γιὰ τὴν ἀξία τῶν Βυζαντινῶν Σχολιαστῶν βλ. Β. Τατάκης, *Ἀριστοτέλους Περὶ ψυχῆς*, σελ. 8, τὸ πάντοτε χρήσιμο παλαιὸ ἄρθρο τοῦ K. Praechter, *Die griechischen Aristoteleskommentare*, BZ 18 (1909) 516-38, καὶ τὰ εἰδικώτερα στοιχεῖα στὸ ἄρθρο μου γιὰ τὰ ἀριστοτελικά Σχόλια τοῦ Ψελλοῦ, AGPh 43 (1961) 215 ἐπ.

ορυτοῦ καὶ Διευθυντοῦ τοῦ Ἰνστιτούτου καθηγ. P. Moraux, *Les manuscrits d'Aristote*, στὸ *D'Aristote à Bessarion. Trois exposés sur l'histoire et la transmission de l'aristotélisme grec*, Québec 1970, σελ. 67-94, ἰδιαίτερα σελ. 74-78, καθὼς καὶ τὸ ἐνημερωτικὸ τεύχος τοῦ Ἐλευθέρου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου (F.U. - Pressedienst Wissenschaft, *Aristoteles-Archiv am Seminar für Klass. Philologie im Institut für Altertumskunde der F.U.*, 1970, 50 σελ.: ἱστορικό, ἀπολογισμὸς ἐργασιῶν, προγραμματισμός, βιβλιογραφία). Ἀπὸ τὴν προπαρασκευαστικὴ περίοδο τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἰδρυση τοῦ Ἰνστιτούτου προέκυψαν τὰ συμπληρώματα-διορθώσεις στὸ ἔργο τοῦ A. Wartelle, *Inventaire des mss. grecs d'Aristote et de ses commentateurs*, Paris 1963 τῶν D. Harlfinger - J. Wiesner, *Die griech. Handschriften des Aristoteles und seiner Kommentatoren*, «Scriptorium» 18 (1964) 238-57. Τὸ κύριο ἔργο τοῦ Ἰνστιτούτου θὰ καλύψῃ 4 τόμους τῆς νέας σειρᾶς «Peripatoi» (W. de Gruyter, Berlin) : *Aristoteles Graecus, Beschreibung der griech. Handschriften des Aristoteles*.

Ἐν τῷ μεταξύ — καὶ αὐτὸ ἐνδιαφέρει ἀμεσώτερα τὴν ἐπισκόπηση αὐτῇ — ἔχει προγραμματισθῇ ἀπὸ τὸ ἴδιο Ἰνστιτούτο ἡ Fortsetzungsreihe der «Commentaria in Aristotelem Graeca», ποὺ θὰ συμπληρώσῃ καὶ θὰ ὁλοκληρώσῃ, μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς φιλοσόφους ἀκριβῶς, τὴ μεγάλη σειρὰ τῶν Ἑλλήνων Σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου (1882-1909, 23 τόμοι³³). Ἐχει ἤδη ἀναγγελθῇ ἡ πρώτη κριτικὴ ἔκδοσι τῶν Σχολίων τοῦ Μιχαήλ Ἐφεσίου στὸ *Περὶ χρωμάτων* καὶ ἐλπίζεται ὅτι δὲν θὰ ἀργήσῃ νὰ εὔρῃ τὴ σωστὴ στέγη στὴ σειρὰ αὐτῇ καὶ ἡ *Σύντομος καὶ σαφειστάτη ἐξήγησις εἰς τὴν Φυσικὴν Ἀκρόασιν* τοῦ Ἀριστοτέλους τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, ποὺ ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἀναγγεῖλει ὁ γράφων (πρώτη κριτικὴ ἔκδοσι). Ἀπὸ τὴν ἐργασία ποὺ συντελεῖται στὸ Aristoteles-Archiv προέκυψε τέλος καὶ ἡ μονογραφία : D. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, Amsterdam, Hakert 1971, ὅπου καὶ τὰ ὀριστικὰ πορίσματα γιὰ τὴν Παράφραση τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη καὶ ἀξιολόγησὴ τῆς (σελ. 345-60 καὶ ἄλλοῦ). Ὑπὸ ἔκδοσιν εἶναι ἀκόμη : D. Reinsch, *Studien zu den byzantinischen Scholien und Kommentaren zur Rhetorik des Aristoteles*. Ὅτι ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Aristoteles-Archiv θὰ προωθηθῇ σημαντικὰ ἡ ἔρευνα τῆς ἀριστοτελικῆς παραδόσεως στὸ Βυζάντιο, βεβαιώνουν καὶ ὠρισμένα ἐντυπωσιακὰ στοιχεῖα, ποὺ ἔγιναν γνωστὰ τώρα, ὅπως π.χ. ἡ διαπίστωση, ὅτι τὰ ἀποδιδόμενα μέχρι σήμερα στὸν Ἰωάννη (Ἰωάσαφ) Καντακουζηνὸ «ἀνέκδοτα» Σχόλια

33. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ σειρὰ αὐτῇ εἶχαν ἀρχικὰ προγραμματισθῇ, χωρὶς τελικὰ νὰ ἐκδοθοῦν, καὶ οἱ τόμοι 24 (*Λέων Μαγεντινός, Σχόλια εἰς τὸ Περὶ ἐρμηνείας*) καὶ 25 (*Varia incertorum Commentaria*).

στά *Ἡθικὰ Νικομάχεια* ἀνήκουν στὸν Ψευδο-Ὀλυμπιόδωρο καὶ ἔχουν παλαιότερα ἐκδοθῇ ἢ ἡ ἀνακάλυψη ὠρισμένων Σχολίων τοῦ Μανουὴλ Καλέκα στὴ *Φυσικὴ* κ.ἄ.

Γιὰ τὸ Νεοπλατωνισμὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα εἶπαμε ἤδη βλ. τὸ σημαντικὸ κεφάλαιο τοῦ Ε. ν. Ivánka, *Was heißt eigentlich «christlicher Neuplatonismus»?* (1956), στὸ *Plato Christianus*, 373-85.

Ὑποστηρίζει σωστά ὅτι καὶ τοῦ ὅρου αὐτοῦ ἡ χρῆση εἶναι ἐπικίνδυνη, γιατί τὸν ἀποτελοῦν πλῆθος ἀπὸ διαφορετικὰ κάθε φορὰ στοιχεῖα, τόσο ἀπὸ τὴ διάφορο χρῆση τους ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ κάθε φορὰ πηγὴ τους. Πρβλ. π.χ. τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ στατικοῦ ἱστορικοῦ Πλωτινισμοῦ καὶ τοῦ δυναμικοῦ Ὁριγενισμοῦ, ποὺ στὴν Ψυχολογία ἀντλεῖ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὴ Στοά, τὴ μεσολάβηση τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν Συγγραφῶν, ποὺ κυριώτατα εἰσήγαγαν τὸν Νεοπλατωνισμὸ στὴ χριστιανικὴ σκέψη κλπ.

Καίριες ἐπίσης εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ K. Oehler, *Aristotle in Byzantium*, ὅ.π. γιὰ τὴ σημασία κυρίως τῶν νεοπλατωνικῶν Σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καθὼς καὶ γιὰ τὶς διαφοροποιήσεις τοῦ ὅρου («der sogenannte Neuplatonismus»), καὶ ἀξιοσημεῖωτο τὸ ἄρθρο τοῦ M. Sicherl, *Michael Psellos und Iamblichos' De mysteriis*, BZ 53 (1960) 8-19 :

Ἔργασία σημαντικὴ γιὰ τὸ «Νεοπλατωνισμὸ» τοῦ Ψελλοῦ, ποὺ ἀποδεικνύεται πολὺ καλὸς γνώστης τῶν ἔργων ὅλων σχεδὸν τῶν Νεοπλατωνικῶν (ἔχει διαβάσει καὶ ἀνθολογήσει καὶ τὰ ἀπολεσθέντα βιβλία τῆς *Συναγωγῆς Πυθαγορείων δογμάτων* τοῦ Ἰαμβλίχου, καὶ πιθανώτατα τὰ ψευδοπλουτάρχεια *Ἀρέσκοντα* μᾶς διασώθηκαν ἀπὸ χειρόγραφο, ποὺ χρησιμοποίησε ἐκεῖνος κλπ.), ἀπὸ τὰ ὅποια ὁμως, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ κειμένου ποὺ ἐρευνᾷ ὁ συγγρ., διαχωρίζει τὴ θέση του κατηγορηματικὰ καὶ μὲ τὴ συνέπεια τοῦ Χριστιανοῦ σχολιαστοῦ νεοπλατωνικῶν δογμάτων³⁴. Τὸ ἄρθρο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα θεμελιώσεως σὲ νέα ἐρευνα τῶν πηγῶν.

Ἐξ ἄλλου τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Κουτσογιαννοπούλου, *Ἡ θεολογικὴ σκέψις τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ*, ΕΕΒΣ 34 (1965) 208-17, σκοπεύει μὲ τὴ μελέτη τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ Ψελλοῦ νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ *ιδιάζοντος χαρακτῆρος τοῦ Βυζαντινοῦ «Νεοπλατωνισμοῦ»*.

Ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει ὡς μακρὰν μᾶς ἱκανοποιητικῆς διευκρινήσεως τοῦ προβλήματος τὶς ἀντίθετες μεταξὺ τους ἀπόψεις : ἐπιβίωσις ἢ τὸ πολὺ ἀναβίωσις (ὁ συγγρ. ἐννοεῖ προφανῶς τὸ ἀντίθετο σχῆμα : ἀναβίωσις ἢ τὸ πολὺ ἐπιβίωσις...) τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ Νεοπλατωνισμοῦ στὸ Βυζάντιο (Chr. Zervos) — ἀναχώνευσις κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς χριστ. κοσμοθεωρίας (Β. Τατάκης), ὁμιλεῖ ὁμοῦ καὶ ὁ ἴδιος πάντοτε γιὰ ἀναγέν-

34. Τὸ θέμα τοῦ βαθμοῦ ἐξαρτήσεως τοῦ Ψελλοῦ ἀπὸ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς ἔθιξε καίρια καὶ ὁ Κ. Δ. Γεωργούλης σὲ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ ἁρθρου μου *M. Psellos' Kritik an Aristoteles...* (BZ 56 (1963) 213-27), «Πλάτων» 16 (1964) 349-51, μὲ ἀφορμὴ τὴ θέση τοῦ Ψελλοῦ στὸ πρόβλημα τοῦ *εἰ κακὸν ἢ ὕλη* (ἡ ἐρευνά μου εἶχε δείξει ὅτι ὁ Ψ. χρησιμοποιοῖ τὸ *Περὶ τῆς τῶν κακῶν ὑποστάσεως* τοῦ Πρόκλου, ποὺ σώζεται μόνο στὴ λατιν. μετάφραση Moerbeke (ἐκδ. H. Boese, Berlin 1960). Πρβλ. M. Sicherl, JÖBG 15 (1966) 214, ὑποσ. 71.

ν ἡ σ ἡ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ κατὰ τὸν 11ο αἰ., ἐνῶ μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς αὐτόχρημα μεγαλοφυοῦς προβληματικῆς τοῦ ὄντος καὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς του (τοῦ Θεοῦ) στὸν Ψελλὸ καταλήγει στὸ κατὰ τὰ ἄλλα ὀρθὸ συμπέρασμα, ὅτι παρὰ τὰ νεοπλατωνικὰ σχήματα, ποὺ χρησιμοποιοεῖ ὁ βυζαντ. φιλόσοφος (καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὴν τριμερῆ διαλεκτικὴ διάκριση : νοῦς - ψυχὴ - κόσμος), αὕτη οὐδόλως ἀκολουθεῖται δουλικῶς ὑπὸ τοῦ Ψ., ἀλλ' ἀντιθέτως συνιστᾷ τὸ προῖόν τῆς νέας ἐλευθέρας δημιουργικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὄντος, τὴν ὁποῖαν πολλαχοῦ διαστέλλει τῆς παρὰ τοῦ Πρόκλου καὶ τῶν λοιπῶν παραληφθείσης διδασκαλίας. Καὶ ἐνῶ στὰ ἐπόμενα ἀποδεικνύει ὅτι στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐλήφθησαν ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πρόκλου, ἀνεπλάσθησαν πρωτοτύπως ὑπὸ τοῦ Ψ., ὥστε ἡ «Θεολογία» του νὰ διαφυλάξῃ αὐστηρὰ τὴν «ὑπὲρ νοῦν ἐνότητα τοῦ ἐνὸς Θεοῦ», διατυπώνει καὶ πάλι τὴν ἄποψη, ὅτι ἡ ὀρθόδοξος Φιλοσοφία καὶ Θεολογία κατώρθωσε καὶ τὸ Νεοπλατωνικὸν σύστημα νὰ διασωθῇ καὶ τὸ δόγμα τῆς Τριάδος ἀλώβητον νὰ διαφυλάξῃ³⁵. Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς προβληματικῆς, ποὺ μὲ ἐπιτυχία ἐπιχειρεῖται, δὲν ἀπομακρύνεται, ἀλλὰ δικαιώνει τὴ «θέση» Τατάκη (καὶ ἄλλων βέβαια) μὲ τὴ μορφή ποὺ στὰ προηγούμενα διατυπώσαμε : ἀναχώνευση στοιχείων νεοπλατωνικῶν (καὶ ὄχι τοῦ νεοπλατωνικοῦ συστήματος) κατὰ τὶς ἀνάγκες τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας καὶ Φιλοσοφίας, μὲ ὅλους τοὺς περιορισμούς, ποὺ ἐπίσης ἐπισημάναμε, δηλ. ὁμοιότητες ἐξωτερικὰς μὲ μετάπλαση ἐννοιῶν κλπ., καὶ ὄχι ἀναβίωση ἢ ἀναγέννηση τοῦ ἐλληνικοῦ Νεοπλατωνισμοῦ στὸ Βυζάντιο.

5.

Ἡ προβληματικὴ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστήμης ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς Φιλοσοφίας δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης³⁶. Γενικὰ ἰσχύει ἡ εἰκόνα τῆς καλλιέργειας τῶν ἐπιστημῶν μὲ τὴν ἐπί-

35. Γιὰ σύνθεσιν χριστ. δόγματος καὶ ἐλλ. φιλοσοφίας (μὲ ἀποδοχὴ π.χ. ἀπὸ τὸν Ψελλὸ τοῦ νεοπλατωνικοῦ σχήματος ἱεραρχίας τῶν ὄντων καὶ συμβιβασμό του μὲ τὸ χριστ. δόγμα) κάνει λόγο ὁ Δ. Κουτσογιαννόπουλος καὶ στὸ πρόσφατο ἔργο του *Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν*, Ἀθῆναι 1971, σελ. 75, στὸ ὁποῖο δυστυχῶς ὅλη ἡ Βυζαντ. Φιλοσοφία ἐξαντλεῖται στὶς σελ. 74-6, χωρὶς κἂν ἰδιαίτερο τίτλο.

36. Μία γενικὴ εἰκόνα τῆς ἐπιδόσεως τῶν Βυζαντινῶν στὶς διάφορες ἐπιστῆμες δίνουν τὰ ἄρθρα : Β. Τατάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστήμη*, στὰ *Θέματα* (1952), 195-206, J. Theodorides, *Byzantine Science*, στὸ *History of Science Ancient and Medieval*, ed. R. Taton, transl. A. Pomerans, New York 1957, 400 σελ. Χωρὶς ἀξιώσεις νέας ἐπιστημονικῆς συμβολῆς οἱ ἐργασίες : Δ. Κωτσάκης, *Τέσσαρες ἐπιστημονικαὶ μορφαὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων*, Ἀθῆναι 1956, 29 σελ., Σοφ. Σακελλαρίου, *Ἡ συμβολὴ τοῦ Μ. Ψελλοῦ εἰς τὸ πεδῖον τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν*, στὸ *Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Α. Γκιάλα*, Ἀθῆναι 1958, 343-57. - Σημαντικὴ πηγὴ σπουδῆς τοῦ θέματος ἡ παλαιότερη ὑποδειγματικὴ ἔκδοσις τοῦ *Συντάγματος τῶν τεσσάρων μαθημάτων*, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη ἀπὸ τοὺς P. Tannery καὶ P. Stéphanou (*Studi e Testi* 94) 1940, 458 σελ., καθὼς καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ προβληματικοῦ *Ανοnymῆ Λογικὰ καὶ Quadrivium*, ποὺ εἶναι ἔργο Γρηγορίου (ὄχι Γεωργίου) τοῦ Ἀνεπώνυμου (11ος-12ος αἰ.), ἀπὸ τὸν J. Heiberg, Copenhagen 1929, 144 σελ. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ὁ P. J. Alexandre, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Oxford 1958, ὑποστηρίζει τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἔργου σ' ἓνα Ρωμανὸν ἀσηκρήτην καὶ κριτὴν Σελενκείας.

δραση της 'Αρχαιότητος³⁷. Ένα νέο ενδιαφέρον προκαλούν οί απόκρυφες ἐπιστῆμες, ἡ 'Αριθμολογία, ἡ 'Αστρολογία. Όπωςδήποτε εἶναι φανερὴ μία τάση ἐπεξεργασίας τῆς μεθοδολογίας τῶν ἐπιστημῶν, ποὺ συνδέεται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ γι' αὐτὲς τὶς ἴδιες τώρα. Ἡ «Φυσικὴ» τοῦ 'Αριστοτέλους π.χ. δὲν εἶναι πιά μόνο ἡ προβαθμίδα τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῆς Θεολογίας, ἀλλὰ καὶ προϋπόθεση γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς Γεωμετρίας, τῆς 'Αστρονομίας, Μετεωρολογίας κλπ. Ἐτσι ἔρχεται στὴν πρώτη σειρά τοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ κοσμολογικὸ πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς ὕλης (βλ. π.χ. τὴν ἀντιδικία Θεοδώρου Μετοχίτου καὶ Νικηφόρου Χούμνου) κ.ἄ.

Ἡ πρώτη ἐξειδικευμένη ἐργασία στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὀφείλεται στὴ Nelly Tsouyopoulos: *Das Ätherproblem und die Physik-Abhandlung des Nikephoros Blemmydes*, στὸ *Rechenpfennige. K. Vogel zum 80. Geburtstag*, München 1969, 69-89. Θέμα τῆς ἔρευνας εἶναι ἡ πολεμικὴ τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου ἐναντίον τῆς περὶ Αἰθέρος διδασκαλίας (τῆς θεωρίας τοῦ λεγόμενου *πέμπτου σώματος*) τοῦ 'Αριστοτέλους, κριτικὴ ποὺ ἀντιπροσωπεύει μία ἀντιπαράθεση τῆς χριστιανικῆς στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀντίληψη περὶ Οὐρανοῦ καὶ στόχο τῆς ἔχει τὴν ἀπόκρουση τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ μηδὲν καθὼς καὶ τῆς αἰωνιότητός του. Βλ. καὶ στὰ ἐπόμενα, σελ. 421 τὸ ἄρθρο τοῦ K. Oehler, *Zacharias von Chalkedon über die Zeit*, BZ 50 (1957) 31-38, σελ. 424 τὸ ἔργο τοῦ I. Sevcenko, *Études sur la polémique entre Th. Métochite et Nic. Choumnos* (1962). Βλ. ἀκόμη τὸ ἄρθρο τοῦ H. Hunger, *Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit*, JÖBG 8 (1959) 123-55. Γιὰ τὶς μαθηματικὲς γνώσεις τῶν Βυζαντινῶν βλ. μεταξύ ἄλλων K. Vogel, *Buchstabenrechnung und indische Ziffern in Byzanz*, στὸ *Akten des 11. Intern. Byzantin.-Kongresses 1958*, München 1960, 660-4. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ Ἱατρικὴ: O. Temkin, *Byzantine Medicine. Tradition and Empiricism*, «Dumbarton Oaks Papers» 16 (1962) 96-115.

Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ στὶς «Κ α λ ἔ ς Τ έ χ ν ε ς» βλέπε τώρα τὴν 'Ανακοίνωση τοῦ E. Moutsopoulos, *Arts liberaux et philosophie à Byzance* (1967), στὸ *Actes du IVe Congrès Intern. de Philos. Médiéval*, Montreal-Paris 1969, 79-88. Βασικὰ ἔργα γιὰ τὴν Αἰσθητικὴ τῶν Βυζαντινῶν: Π. Μιχελῆς, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντ. Τέχνης*, Ἀθῆναι 1946 (γαλλικὴ μετάφρ. 1959, ἀγγλική, μὲ Πρόλογο Herbert Read, 1955

37. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν οἱ σημαντικὲς ἐργασίες τῶν H.-D. Saffrey (1954), P. Joannou (1962) καὶ κυρίως S. Sambursky (1962 καὶ 1965) καὶ W. Böhm (1967) γιὰ τὸν ἀλεξανδρινὸ Ἰωάννη Φιλόπονο καὶ τὶς πρωτοποριακὲς λύσεις του σὲ κρίσιμα προβλήματα Φυσικῆς Φιλοσοφίας καὶ Κοσμολογίας. Ὁ Φιλόπονος ὅμως, παρὰ τὸν τίτλο τοῦ πρώτου Χριστιανοῦ φιλοσόφου, ιδιότητα ποὺ σ' ὅλες τὶς παραπάνω ἐργασίες τονίζεται, ἀνήκει στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ καὶ ὄχι στὸ χριστιανικὸ κόσμο.

και 1964), G. Mathew, *Byzantine Aesthetics*, London 1963, 189 σελ., C. Cavarnos, *Aesthetic Examination of Byzantine Art*, στο *Byzantine Thought and Art*, Belmont 1968. Γενική και ειδική βιβλιογραφία στην πολύτιμη εργασία του Μανόλη Χατζηδάκη και συνεργατών *Bibliographie de l'art byzantine et post-byzantine*, Athènes 1966.

Για την πολιτική θεωρία των Βυζαντινών έχουμε το ειδικό έργο του E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium*, Oxford 1957, 39., σελ και το νεώτερο μεγάλο έργο του F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background*, Washington (The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies) 1-2, 1966, 975 σελ. (βλ. παρουσίαση V. Tatakis, JHS 88 (1968) 201 επ.). Νεώτερες εργασίες επίσης : E. v. Ivánka, *Rhomäerreich und Gottesvolk*, Freiburg/München 1968, 168 σελ. (βλ. Βιβλιοκρ. I. Καραγιαννόπουλος, «Βυζαντινά» 2 (1970) 386-92), A. Dempf, *Philosophiegeschichtliche Bemerkungen zur Religionsedikten Justinians*, Sitzungsberichte Bayer. Akad. d. Wiss., Philol.-Hist. Kl., 1969, H.-G. Beck, *Res publica romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner*, δ. π. 1970, I. Καραγιαννόπουλος, 'Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, «Βυζαντινά» 2 (1970) 39-61, B. Papoulia, *Griechischer Universalismus und römische Kaiseridee* στο B. Παπούλια, 'Ανακοινώσεις σε διεθνή Συνέδρια, 'Αθήναι 1971, σελ. 5-12. Βλ. επίσης τα σχετικά με την κοινωνική πολιτική του Βυζαντίου στα έργα : H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzant. Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien (Wiener Byzant. Studien 1), 1964, 260 σελ., του ίδιου *Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzant. Kultur*, Graz/Wien/Köln 1965, 472 σελ., και Δ. Α. Ζακυθηνός, 'Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία 324-1071, 'Αθήναι 1969.

Σε ένα ακόμη ειδικό θέμα, των σχέσεων της Φιλοσοφίας των Βυζαντινών με τη Δυτική, τις παραμονές κυρίως της 'Αναγεννήσεως³⁸, εκτός από τις παλαιότερες F. Masai, *Le problème*

38. Το γενικώτερο θέμα των πνευματικών σχέσεων 'Ανατολής-Δύσεως παρουσιάζει ενδιαφέρον από την εποχή κυρίως της πρώτης διεισδύσεως «λατινικών ιδεών» στο Βυζάντιο με τους Δημήτριο και Πρόχωρο Κυδώνη, Μανουήλ Καλέκα, Βαρλαάμ (14ος αιώ.) καθώς και τον Γεώργιο Γεννάδιο-Σχολάριο (15ος αιώ.). 'Ο τελευταίος, παρά την όξυτατη αντίθεσή του προς την Παπική Ρώμη, ήταν θαυμαστής και ένθερμος μεταφραστής του Θωμά 'Ακινάτου (βλ. τις σημαντικές εργασίες του Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, 'Ελληνικά μεταφράσεις θωμιστικών έργων. Φιλοθωμισταί και αντιθωμισταί εν Βυζαντίω, 'Αθήναι 1967, 199 σελ., Συνάντησις 'Ορθοδόξου και Σχολαστικής Θεολογίας (έν τῷ προσώπῳ Καλλίστου 'Αγγελικούδη και Θωμά 'Ακινάτου), Θεσ/νίκη 1970, 198 σελ., και Καλλίστου 'Αγγελικούδη κατὰ Θωμά 'Ακινάτου, Εισαγωγή, κείμενον, κριτ. υπόμνημα, 'Αθήναι 1970). 'Η έκδοση των 'Απάντων του Γενναδίου από τους Petit - Sidéridés - Jugie (*Oeuvres complètes*, Paris 1-8, 1928-37) είναι δυστυχώς για την 'Ιστορία της Φιλοσοφίας ανεπαρ-

des influences byzantines sur le platonisme italien de la Renaissance, Paris 1952, E. Garin, *Influenze bizantine nel platonismo italiano del Rinascimento*, GCFI 33 (1954), τοῦ ἴδιου *Platonici bizantini e platonici italiani*, RSF 11 (1956) 340-58, Ph. Sherrard, *Greek East and Latin West*, London 1959, ἔχομε ὠρισμένες ἀξιοσημειώτερες νεώτερες ἐργασίες : D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mass. 1962, 348 σελ. (φιλολογικὴ κυρίως μελέτη μὲ πολύτιμο ὕλικό γιὰ τοὺς λογίους ἀπὸ Μιχ. Ἀποστόλη μέχρι τῆς Νεοακαδημίας τοῦ Ἀλδου. Ἑλλην. μετάφρ. Χ.Γ. Πατρινέλη, Ἀθῆναι 1965, 294 σελ.), P. Lemerle, *Byzance et les origines de notre Civilisation* (1963), στὸ *Venezia e l'Oriente fra Tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze 1966, 1-17, P. O. Kristeller, *Umanesimo italiano e Bisanzio*, ὁ.π. 19-33, τοῦ ἴδιου *Platonismo bizantino e fiorentino e la controversia su Platone e Aristotele*, ὁ.π. 103-116, τοῦ ἴδιου *Renaissance Aristotelianism*, «Greek, Roman and Byzantine Studies» 6 (1935) 157-74, D. J. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West. Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance*, Oxford 1966, 206 σελ. (σελ. 21 ἐπ. *Philosophy and Science*, 55-83 *Church and State : A Reconsideration of the Problem of Caesaropapism*), K. Oehler, *Renaissancehumanismus und byzant. Mittelalter*, στὸ *Antike Philos. u. Byzant. Mittelalter* 1969, 328-335.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ τελευταία ἐργασία, ποὺ προϋποθέτει ἄλλωστε τὶς προηγούμενες, ἰδίως τοῦ Kristeller. Ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴν παραγνώριση ἢ ἀγνοία τῶν βυζαντινῶν ἐπιδράσεων κατὰ τὴ διερεύνηση τῶν γενικῶν προϋποθέσεων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐνῶ ὁ Εὐρωπαϊκὸς Ἀνθρωπισμὸς εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοηθῇ χωρὶς τὴ γνώση τῆς παραδόσεως τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν. Προηγεῖται ἓνα ἀναλυτικὸ ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς παραδόσεως τῶν κειμένων πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας, ὅπου τονίζεται πόσο σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς — ποὺ δὲν ἔχει ὡς τώρα ἐκτιμηθῇ ἀνάλογα —, ὅτι μὲ τὶς ἐντυπες ἐκδόσεις ἡ Δύση γνωρίζει γιὰ πρώτη φορὰ συγγραφεῖς καὶ κείμενα ἐντελῶς ὡς τότε ἀγνωστα στὸ Δυτ. Μεσαίωνα (Ἐπίκουρος, Ἐπίκτητος, Πλωτῖνος, Πλούταρχος κλπ., ἀλλὰ καὶ Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Σέξτος, Πρόκλος τώρα μόνον πλήρεις). Τὸ γεγονὸς αὐτὸ προσδιορίζει ἀποφασιστικὰ τὴ διαφορὰ Λατινικοῦ Μεσαίωνος καὶ Ἀνθρωπισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀποψη στὴ διάδοση τῶν ἐλληνικῶν φιλοσ. κειμένων ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ χρωστοῦμε τὴν ποικιλία καὶ τὴ μεγαλύτερη διαφοροποίηση τῶν νεώτερων καὶ σύγχρονων φιλοσοφικῶν ἰδεῶν σὲ σύγκριση μὲ τὸ δυτικὸ σχολαστικὸ Ἀριστοτελισμὸ μὲ τὶς περιορισμένες δυνατό-

κῆς, γιατί δὲν ἔγινε μὲ ὀρθὰ κριτήρια (ὡς ἔκδοση Σχολίων στὸν Ἀριστοτέλη κυρίως). Στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Γενναδίου γιὰ τὴ Δυτ. Φιλοσοφία ὀφείλεται καὶ ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸν ἴδιο τῶν *Summulae logicales* τοῦ Petrus Hispanus. (Γιὰ τὴν ὀριστικὴ λύση τοῦ προβλήματος βλ. Λ. Μπενάκης, Ἡ «Σύνοψις εἰς τὴν Ἀριστοτέλους Λογικὴν» καὶ ὁ Μ. Ψελλός, «Ἑλληνικά» 16 (1958-59) 222-6).

τητες. Στους Βυζαντινούς προδρόμους τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἀναγεννήσεως, στὴ βαθειὰ κατάρτιση καὶ στὸ σωστό τους προσανατολισμό, χρωστοῦμε λοιπὸν τὴν παράδοση τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἀναβίωση καὶ ἀξιοποίησή του στοὺς νεώτερους χρόνους.

6.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ ἐπισκόπηση ἐκδόσεων καὶ μονογραφιῶν τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας εἶναι τέλος ἀπαραίτητη μία σύντομη ἀναφορὰ σὲ ὠρισμένα γενικὰ φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ ἔργα, ποὺ προσφέρουν καὶ πολύτιμο ὕλκὸ καὶ τὸ γενικώτερο πολιτιστικὸ πλαίσιο, στὸ ὁποῖο κινοῦνται οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς φιλοσοφικῶν ἔργων.

Δ. Α. Ζακυθηνός, *Βυζαντινὰ κείμενα*, Ἀθῆναι (Βασικὴ Βιβλ. 3) 1957.

Φώτιος, Ἀρέθας, Ψελλὸς κ.ἄ. μὲ εἰσαγωγή, κείμενα στὸ πρωτότυπο καὶ σχετικὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα.

H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München (Handbuch der Altertumswissenschaft) 1959, 835 σελ.

Κυρίως τὸ 3ο καὶ 4ο μέρος : *Die Hauptphasen der byzant. Dogmengeschichte, Theologie der Askese und Mystik, Geschichte der theolog. Literatur der Byzantiner*. Τὸ ἔργο, σημαντικὸ ὅσο καὶ ἡ *Ἱστορία τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας* τοῦ Krumbacher, προσφέρει σὲ κάθε βυζαντινολόγο τὴ γνώση τῆς θεολογικῆς γραμματείας, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἐργασθῇ σὲ κανένα εἰδικώτερο τομέα. Ἡ πλουσιώτερη δυνατὴ βιβλιογραφία.

H. Hunger, *Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz/Wien/Köln 1965, 472 σελ.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ προοδευτικοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ ἀρχαίου κράτους ἐπισημαίνεται ὁ χαρακτήρας τῆς νέας πολιτείας, ποὺ ἐνῶ ἡ σημασία της στάθηκε ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν Εὐρώπη, οἱ ἐπιδόσεις της δὲν ἔχουν ἐκτιμηθῇ ὅπως πρέπει. Τὸ ἔργο προσφέρει πλούσιο ὕλικὸ ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο, σὲ ὠρισμένα σημεῖα ὅμως εἶναι σήμερα ἀπαραίτητες ἀναθεωρήσεις καὶ συμπληρώσεις.

Π. Κανελλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος 1*, Ἀθῆναι 1966², 1006 σελ.

Σημαντικὴ καὶ χαρακτηριστικὴ ἡ δήλωση στὸν Πρόλογο : *Τώρα ἔδωσα στὸ Βυζάντιο τὴ θέση ποὺ τοῦ ἀξίζει στὴν ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος*. Τὸ ἔργο προσφέρει καὶ τοῦτο τὸ σημαντικό, ὅτι παρακολουθεῖ ὅλη τὴν πνευματικὴ παραγωγὴ συγχρονικά, ἀξιοποιώντας σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ πορίσματα τῆς εἰδικῆς βιβλιογραφίας. Ὡστόσο ἡ στάση τοῦ συγγρ. εἰδικώτερα ἀπέναντι στὴ Φιλοσοφία τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ἀρνητικὴ : *Οἱ Βυζαντινοὶ νόμιζαν ὅτι φιλοσοφία εἶναι μονάχα ἡ γνώση τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ ὄχι δημιουργικὴ προέκτασή της στὸ δρόμο ποὺ εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι ἀνοίξει* (σελ. 99). *Κάποιος φραγμὸς τοὺς ἐμπόδιζε νὰ ποῦν κάτι τὸ οὐσιαστικὰ νέο καὶ δικό τους ἢ νὰ δώσουν στὸ ἀρχαῖο - ἑλληνικὸ ἢ χριστιανικὸ - νέα φορεσιὰ διανοητικὴ... ν' ἀνοίξουν δρόμους τοῦ μέλλοντος...* *Οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν πνεῦμα ἀναδρομικὸ* (σελ. 550 ἐπ.). Μεστὴ καὶ ὀρθὴ ὅμως ἡ εἰκόνα τῆς συναντήσεως χριστιανικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ πνεύματος στοὺς πρώτους αἰῶνες, ἡ σκιαγράφηση τῶν συγκεκριμένων βυζαντινῶν συγγραφέων, καθὼς καὶ ἡ ἐκθεση τοῦ «Πλατωνισμοῦ» καὶ «Ἀριστοτελισμοῦ» τῶν Βυζαντινῶν.

Akademija Nauk SSSR, *Istorija Vizantii* 1-3, Moskva 1967.

Βλ. τὴν παρουσίαση τοῦ I. P. Medvedev, «Βυζαντινά» 2 (1970) 426-33. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ ἱστορία τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ πάντα τοῦ ἱστορικοῦ Ὑλισμοῦ.

Δ. Α. Ζακυθηνός, *Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία 324-1071*, Ἀθῆναι 1969, 444 σελ.

Βλ. ἰδιαίτερα τὰ κεφάλαια σελ. 96, 125, 188, 290, 375 καὶ 425. Ἐπισκόπηση ποὺ στηρίζεται καὶ στὰ νεώτερα δεδομένα τῆς εἰδικευμένης ἔρευνας μὲ ἔγκυρη συνοπτικὴ μορφή.

P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe s.*, Paris (Bibl. Byzantine) 1971, 326 σελ.

Πολύτιμο καὶ στηριγμένο στὴ νεώτατη ἔρευνα ὑλικὸ γιὰ τὸ πνευματικὸ κλίμα, τὴν παιδεία, τὰ γράμματα, τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὸ ἔργο τους ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸ 10ο αἰ. (Κυρίως γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ἡ προσπάθεια νὰ ἐξακριβωθῇ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ χριστ. Βυζάντιο ἀντιμετώπισε τὴν ἐλληνική, δηλ. τὴ μὴ χριστιανικὴ διδασκαλία . . ., Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Τὸ Βῆμα» 17.12.1971). Βλ. ἰδιαίτερα τὰ κεφάλαια : *Le sort de l'Hellénisme profane à Byzance* (σελ. 43-73), *Photius ou le Classicisme* (177-204), *Aréthas de Patras* (205-41, στίς σ. 210 ἐπ.: *Aréthas éditeur et scholiaste des textes philosophiques*)³⁹.

7.

Οἱ ἐκδόσεις φιλοσοφικῶν κειμένων ἢ κειμένων ποὺ ἔχουν ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴ Φιλοσοφία στὸ Βυζάντιο στὴν περίοδο 1949-71 δὲν εἶναι πολλές. Ὅπως τονίσθηκε ὅμως ἀπὸ πολλές πλευρές, ἡ ἔκδοση τῶν ἀνέκδοτων ἔργων, καθὼς καὶ ἡ νέα κριτικὴ ἔκδοση ἔργων δημοσιευμένων μὲ τρόπο ἀνεπαρκῆ — πολλές φορές μάλιστα σὲ ἀπρόσιτες ἐκδόσεις⁴⁰ — εἶναι κύρια προϋπόθεση γιὰ τὴ συστηματικὴ σπουδὴ τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας. Οἱ σημαντικώτερες ἐκδόσεις κειμένων τῆς εἰκοσαετίας εἶναι :

Photius, Bibliothèque 1-6 (Codices 1-245), Texte établi et traduit par R. Henry, Paris, Les Belles Lettres (Coll. Byzantine), 1959-71.

Φωτίου Ὁμιλίας. Κείμενον, εἰσαγωγή καὶ σχόλια ὑπὸ Β. Λαούρδα, Θεσ/νίκη («Ἑλληνικά», Παράρτ. 12) 1959, 128 + 269 σελ.

39. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖ καὶ πολὺ πλούσια πηγὴ βιβλιογραφίας γιὰ δευτερεύοντα θέματα, ποὺ ἔχουν κάποτε σημαντικὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ. Τέτοια βιβλιογραφία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀξιοποιηθῇ ἐδῶ, ἀλλὰ ἐπισημαίνεται ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ χρησιμότητά της γενικά.

40. Ἡ πολυγραφημένη π.χ. ἔκδοση λογικῶν συγγραφῶν τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ : Gr. Cereteli, *Ioannis Itali Opuscula selecta* 1. *De arte dialectica*, Tiflis 1924, 2. *De syllogismis, De arte rhetorica*, Tiflis 1926 ἢ ἡ Editio Aldina 1503 τῆς Παραφράσεως τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ στὸ *Περὶ ἐρμηνείας*.

Arethae archiepisc. Caesariensis Scripta Minora 1, rec. L. G. Westerink, Stuttgart, Teubner 1968, 362 σελ.⁴¹

Zacharias von Chalkedon, Über die Zeit (Περὶ χρόνου) von K. Oehler, BZ 50 (1957) 31-38 (= *Antike Philos. u. Byzant. Mittelalter*, 1969, 300-8)⁴².

Michael Psellus, De omnifaria doctrina. Critical Text and Introduction by L. G. Westerink, Utrecht 1948, 110 σελ.⁴³

Ioannes Italos, Quaestiones quodlibetales (Ἀπορίαι καὶ Λύσεις), Editio princeps von P. Joannou, Ettal (Studia Patristica et Byzantina 4), 1956, xii + 192 σελ.

Ioan Italos, Socineija [= Ἔργα]. Κείμενο, μετάφραση γεωργιανῆ καὶ ρωσικῆ, εἰσαγωγή ὑπὸ N. N. Kecsakmadze, Tbilissi 1966⁴⁴.

Isaakios Sebastokrator, Περὶ τῆς τῶν κακῶν ὑποστάσεως, ed. J. J. Rizo, Meisenheim/Glan 1971, xl + 88 σελ.

Στὴ μονογραφία τέλος τοῦ I. Sevcenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, 330 σελ. περιλαμβάνονται σὲ πρώτη δημοσίευση μὲ γαλλικὴ μετάφραση οἱ Λόγοι 13 καὶ 14 τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου, Ἔλεγχος κατὰ τῶν ἀπαιδευτῶς χρωμένων τοῖς λόγοις καὶ Ἔλεγχος δεύτερος πρὸς τοὺς αὐτοὺς (σελ. 188-265), καθὼς καὶ τὸ μικρὸ κείμενο Ἐπαινος τοῦ μαθηματικοῦ εἶδους καὶ ὅτι προτιμότερον τοῦ φυσικοῦ (σελ. 69-73 καὶ 79). Ἐπίσης Νικηφόρου Χούμνου, Πρὸς τοὺς δυσχεραίνοντας (σελ. 102-4).

Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς⁴⁵ μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ ὠρισμένες ἀκόμη, πὺ δὲν περιλαμβάνουν ἀμιγῶς φιλοσοφικὰ κείμενα :

41. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐπιστολὲς Πρὸς Στέφανον (ἐραστὴς διάπυρος Ἀριστοτέλους ὢν καὶ τῶν ἐκείνου λόγων θερμὸς τις ἀκριβαστής...) καὶ Πρὸς Νικήταν (στὴν ὁποία ἀπορρίπτεται ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀρχὴν (γένεση) τῆς λογικῆς ψυχῆς).

42. Πρώτη ἐκδοσὴ ἐνὸς μικροῦ κειμένου ἀπὸ κώδικα τοῦ 9ου αἰ. (!), πὺ ἀνήκει θεματικὰ στὸν κύκλο τῶν διαφερόντων τοῦ Φωτίου καὶ ἀποτελεῖ ὡραῖο δείγμα σχολαστικῆς μεθόδου τοῦ χριστιαν. «Ἀριστοτελισμοῦ», ὅπως διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. Διεξοδικὴ καὶ διεισδυτικὴ ἡ ἱστοριοφιλοσοφικὴ ἀνάλυση τῶν πέντε ἐπιχειρημάτων τοῦ Ζαχαρίου ὑπὲρ τῆς ἀκινήσιος τοῦ χρόνου καὶ τῆς λογικῆς σημασίας τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἀθάνατος στὸν ὅρισμό τῆς ψυχῆς.

43. Μὲ τὴν ἄρτια αὐτὴ κριτικὴ ἐκδοσὴ τῆς Διδασκαλίας παντοδαπῆς τοῦ Ψελλοῦ ξεκαθαρίζεται καὶ ἡ σχέση τῶν *Questiones naturales* (= Σύνοψις καὶ ἀπάνθισμα φυσικῶν ζητημάτων) τοῦ Συμεὼν Σήθ πρὸς τὸ *De omnifaria doctrina*, πὺ φέρεται καὶ ὡς Ἐπιλύσεις σύντομοι ἀποριῶν φυσικῶν.

44. Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς μὲ τὴν παλαιὰ τοῦ Gr. Cereteli (βλ. ὑπόσημ. 40) δὲν γνωρίζω. Τοῦ ἴδιου N. N. Kecsakmadze εἶναι τὸ ἄρθρο *Grammatico-logiceskij traktat Ioanna Itala*, VV 27 (1967) 197-205.

45. Οἱ ἐκδόσεις βυζαντινῶν φιλοσοφικῶν κειμένων ἐλπίζεται ὅτι θὰ πλουτισθοῦν τὰ προσεχῆ ἔτη — ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐκδόσεις τοῦ Aristoteles-Archiv, Berlin — καὶ μὲ τίς

Johannes Chortasmenos, Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Text, Einleitung, Regesten, Prosopographie von H. Hunger, Wien (Wiener Byzant. Studien 7) 1969, 256 σελ. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει τὸ μικρὸ κείμενο : *Προλεγόμενα εἰς τὴν λογικὴν πραγματείαν Ἀριστοτέλους* (σελ. 210-14, βλ. καὶ 32-4).

Démétrius Cydonès, Correspondance. Publ. par R.-J. Loenertz, Citta del Vaticano (Studi e Testi 186, 208) 1-2, 1956, 1960, 200 + 496 σελ.

Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα 1 (Λόγοι ἀποδεικτικοί, Ἀντεπιγραφαί, Ἐπιστολαὶ πρὸς Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνον ὑπὲρ ἡσυχάζόντων), ἐκδιδ. ὑπὸ Β. Bobrinsky - Π. Παπαευαγγέλου - J. Meyendorff - Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, 740 σελ.

Πρέπει τέλος νὰ σημειωθῇ ὅτι σημαντικὴ ἐνίσχυση στὴ σπουδὴ τῶν κειμένων προσφέρουν οἱ φωτοτυπικὲς ἀνατυπώσεις παλαιῶν σημαντικῶν ἐκδόσεων, ὅπως π.χ. *Ψελλός, Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων* κ.ἄ. (Boissonade, 1888), *Μετοχίτης, Ὑπομνηματισμοὶ* (Müller - Kiessling, 1821), *Παχυμέρης, Μελέται* (Boissonade, 1848), *Πλήθων, Νόμων συγγραφή* (Alexandre-Pellissier, 1858), μικρὰ κείμενα Νικηφόρου Χούμνου (Boissonade, *Anecdota Graeca* 1-5, 1829-33 καὶ *Anecdota nova*, 1844) κλπ.⁴⁶

8.

Ἡ ἀνάγκη εἰδικῶν μελετῶν στὰ ἐπὶ μέρους θέματα καὶ πρόσωπα τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας καὶ ἡ σημασία ποὺ ἔχουν τέτοιες μελέτες, γιὰ νὰ φθάσωμε σὲ ἔγκυρη συνθετικὴ συγγραφή γιὰ τὴ Φιλοσοφία στὸ Βυζάντιο ἔχει, ὑπογραμμισθῇ ἔντονα στὰ προηγούμενα. Ἀκολουθεῖ, σὲ συστηματικὴ κατάταξη, ἐπισκόπηση τῶν μονογραφιῶν τῆς 20ετίας 1949-71, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχουν ἐνταχθῇ στὰ προηγούμενα.

C. Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople.* Engl. Transl., Introduction and Commentary, Cambridge, Mass. (Dumb. Oaks Studies 3) 1958.

Β. Τατάκης, *Φώτιος, ὁ μέγας ἀνθρωπιστής, στὸ Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος 1*, Θεσ/νίκη 1966, 81-111 (= *Μελετήματα* 102-42).

Ὁ Τ. ἔχει ἀναγγεῖλει καὶ μία εἰδικώτερη ἐργασία : *Περὶ γενῶν καὶ εἰδῶν στὸ Φώτιο.*

πρῶτες κριτικὲς ἐκδόσεις : Θεοδώρου Σμύρνης, *Ἐπιτομή τῶν ὅσα περὶ φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν τοῖς παλαιοῖς διείληπται*, ποὺ ἐτοιμάζει ὁ γράφων, καὶ Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Περὶ ψυχῆς*, ποὺ ἔχει ἀναγγεῖλει ἡ Μ. Verhelst («Θησαυρίσματα» 6 (1969) 310).

46. Εὐχῆς ἔργο θὰ ἦταν νὰ ἀνατυπωθοῦν καὶ τὰ δυσεύρετα *Scripta minora* τοῦ Ψελλοῦ (E. Kurtz - Fr. Drexl, Milano 1 (1936), 2 (1940)· εἶναι γνωστό ὅτι τοῦ 2ου τ. κατεστράφησαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ὅλα σχεδὸν τὰ σώματα. Τὸ ἴδιο σημαντικὸ θὰ ἦταν νὰ συγκεντρωθοῦν σ' ἐνιαῖο τόμο καὶ ὅσα μικρὰ ψελλικά κείμενα ἐξεδόθησαν μεμονωμένα τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τοὺς Α. Garzya, P. Gautier, G. Weiss κ.ἄ.

P. Joannou, *Christliche Metaphysik in Byzanz. I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos*, Ettal (Studia Patristica et Byzantina 3) 1956, 152 σελ.

Ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς μονογραφίες τῆς 20ετίας, παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ μέθοδο τοῦ συγγρ. (ὁ συνεχὴς συνδυασμὸς τῶν δύο φιλοσόφων εἶναι παραπλανητικὸς) καὶ γιὰ ὠρισμένα συμπεράσματά του. Τὸ εἰσαγωγικὸ κεφ. διαγράφει τὴ μεταφυσικὴ προληπτικὴ κατὰ τὸν 11ο αἰ. καὶ τὶς ἀντίστοιχες λύσεις (τὰ πορίσματα αὐτὰ εἶχε ἀνακοινώσει ὁ συγγρ. στὸ 9ο Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο Θεσσαλονίκης, Πεπραγμένα 2 (1955), σελ. 133-8). Τὰ κύρια θέματα τῆς ἔρευνας : Ὁ κόσμος καθ' ἑαυτὸν καὶ ὡς δημιουργία. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι αἰώνιος. Ἡ ὕλη, ἡ φύσις. Ἡ ψυχὴ. Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Τὸ καθόλου - τὸ μερικόν.

L. Benakis, *Studien zu den Aristoteles-Kommentaren des Michael Psellos. I. Ein unedierter Kommentar zur «Physik» des Aristoteles*, AGPh 43 (1961) 215-38, II. *Die aristotelischen Begriffe Physis, Materie, Form nach Michael Psellos*, AGPh 44 (1962) 33-61.

Ἀναλυτικὴ παρουσίαση καὶ κρίσεις : V. Cilento, *Sul Commentario aristotelico di Psello*, RFIC 92 (1964) 377-80.

L. Benakis, *Michael Psellos' Kritik an Aristoteles und seine eigene Lehre zur «Physis»- und «Materie-Form»-Problematik*, BZ 53 (1963) 213-27.

Βιβλιοκρισία : Κ. Δ. Γεωργούλης, «Πλάτων» 16 (1964) 349-51.

L. Benakis, *Doxographische Angaben über die Vorsokratiker im unedierten Kommentar zur «Physik» des Aristoteles von Michael Psellos*, στὸ Χάρις Κ. Βουρβέρη, Ἀθήναι 1964, σελ. 345-54.

Ἐρευνα γιὰ τὶς πρωτότυπες μαρτυρίες τοῦ Ψελλοῦ σχετικὰ μὲ ἀποσπ. Ἡρακλείτου, Ἀναξαγόρου, Ἐμπεδοκλέους, Δημοκρίτου κ.ἄ., ποὺ ἀποδεικνύουν τὸν ὑψηλὸ βαθμὸ ἐπαφῆς τῶν Βυζαντινῶν μὲ τὶς ἀρχαῖες πηγές, ἄμεση καὶ στὴν ἐποχὴ τους ἀκόμη.

Éd. des Places, *Le renouveau platonicien du XIe s. - Michel Psellos et les oracles chaldaïques*, Acad. Inscr. et Belles Lettres, Comptes rendus 1966, 313-24.

Β. Τατάκης, Ὁ Ψελλὸς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία (1967), στὸ «Χριστιανικὸν Συμπόσιον» 5 (1971) 26-32.

Τὸ κείμενο αὐτό, παρὰ τὸ χαρακτῆρα του (διάλεξη τοῦ 1967 στὴ Θεσ/νίκη), εἶναι τὸ ἀξιολογώτερο διάγραμμα τῆς φιλοσοφικῆς τοποθετήσεως καὶ προσφορᾶς τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ποὺ ἡ πολυσύνθετη μορφή του καὶ τὸ ἀπέραντο ἔργο του ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ γραφοῦν τόσο ἀνισες καὶ ἀμφισβητήσιμης ἀξιοπιστίας ἐργασίες. Μόνη ἐπιφύλαξή μας ἡ ἐπιμονὴ τοῦ κ. Τ. στὴν ἐρμηνεία τῆς περίφημης Ἐπιστολῆς πρὸς Ξιφιλῖνον (Σάθας 5, 444-51), ὅπου ἡ ἀναφώνηση ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἀδελφέ, ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρεῖται κατάφαση, ἐνῶ μὲ τὸ θαυμαστικὸ ποὺ τὴ συνοδεύει (βλ. καὶ τὴν ἔκδοση εἰς Δ. Α. Ζακυθνοῦ, Βυζαντινὰ κείμενα, σελ. 183-8) δὲν εἶναι παρὰ διαμαρτυρία γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ του ὡς Πλατωνικοῦ : Ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἀδελφέ, καὶ ὁ Χρύσιππος ! (βλ. σχετικὰ L. Benakis, AGPh 43 (1961) 218). Ἄς σημειωθῇ ἐδῶ καὶ μία ἐνδιαφέρουσα

«φιλολογική» παρουσίαση τοῦ Ψελλοῦ, ποὺ μὲ τὸν τίτλο *Der Aristoteles von Byzanz* κάνει ὁ Ludwig Marcuse (*Aus den Papieren eines bejahrten Philosophie-Studenten*, München 1964, 81-93).

E. Kriaras, *Michael Psellos*, *RE Suppl.* 11 (1968) 1124-1182 (1140-47 : *Psellos als Philosoph*).

Τὸ νεώτερο ἔγκυρο γενικὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Ψελλό, ὅπου ὥστόσο ἡ παράγρ. γιὰ τὴ φιλοσοφία του ἔχει δυσανάλογα περιορισμένη ἑκταση, ἀναφέρεται ὁμως τουλάχιστον στὰ νεώτερα πορίσματα τῆς ἔρευνας.

G. Weiss, *Untersuchungen zu den unedierten Schriften des Michael Psellos*, «Βυζαντινά» 2 (1970) 337-78.

Στὶς σελ. 337-43 κυρίως πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀνέκδοτο φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ μὲ τὰ σχετικὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας καὶ κρίσεις τοῦ συγγραφέως.

P.-E. Stéphanou, *Jean Italos, Philosophe et humaniste*, Roma (Orientalia Christiana Analecta 134) 1949, 122 σελ.

P. Joannou, *La doctrine de l'illumination dans l'ontologie et l'épistémologie du XIe s. Jean Italos*, στὰ *Atti dell 8. Congr. di Studi bizantini* = «Studi Bizantini e Neoellenici» 7 (1953) 130 ἐπ.

Βλ. τώρα τὸ νεώτερο ἔργο τοῦ συγγρ. : *Christliche Metaphysik in Byzanz*.

N. N. Kecsakmadze, *Grammatico-logiceskij traktat Ioanna Itala*, VV 27 (1967) 197-205.

J. Dornseiff, *Isaak Sebastokrator, Zehn Aporien über die Vorsehung*, Meisenheim/Glan 1966, 104 σελ.

P. S. Codellas, *Nicephoros Blemmydes' philosophical works and teachings*, στὰ *Proceedings Xth Intern. Congress of Philosophy*, Amsterdam 1949, 1117 ἐπ.

J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos (1250-1327). Homme d'État et humaniste byzantine*, Paris 1959, 216 σελ.

Ὑποδειγματικὴ μονογραφία γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο ἑνὸς βυζαντινοῦ σοφοῦ, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ βυζαντινὸ Νομιναλισμὸ καί, ἐνῶ χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα ἀριστοτελικές θέσεις, ἀπορρίπτει τὸ ἴδιο κατηγορηματικὰ τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ὕλη ὅσο καὶ τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν ψυχολογία τοῦ Πλάτωνος, τιμᾷ ὁμως καὶ θαυμάζει καὶ τοὺς δύο φιλοσόφους. Ἀρκετὰ ἔργα του, ποὺ μαρτυροῦν πλούσιες φυσικές, κοσμολογικές καὶ μαθηματικές γνώσεις, μένουν ἀνέκδοτα. Στὶς σελ. 23 ἐπ. κατάλογος ἐκδοθέντων καὶ ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Χούμνου καὶ βιβλιογραφία.

I. Sevcenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles (Éditions de «Byzantion») 1962, 330 σελ.⁴⁷

47. Ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς συστηματικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου (κυρίως τοὺς δύο πρωτοεκδιδόμενους λόγους τοῦ Μετοχίτου *Κατὰ τῶν ἀπαιδευτῶς χρωμένων τοῖς λόγοις*), ποὺ συνιστᾷ τὴ διαμάχη τῶν δύο σοφῶν στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ ὕφους ἀλλὰ κυρίως τὸ θέμα τῆς Ἀστρονομίας (ὑπεροχὴ τῆς Ἀστρονομίας

H.-G. Beck, *Theodoros Metochites. Die Krise des byzant. Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München 1952, 149 σελ.

Ἡ πρώτη βιογραφία τοῦ μεγάλου πολυίστορος τοῦ Βυζαντίου μὲ κέντρο βάρους τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του.

H. Hunger, *Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz*, BZ 45 (1952) 4-19.

H. Hunger, *Der Ἡθικός des Theodoros Metochites*, ἀπὸ τὰ Πεπρ. Θ' Διεθν. Βυζαντ. Συνεδρίου, 3 (Θεσ/νίκη 1958), 145 σελ.

M. Gigante, *Per l' Interpretazione di Teodoro Metochites quale Umanista Bizantino*, RSBN 4(14) 1967 11-25.

E. v. Ivánka, *Hesychasmus und Palamismus* (1952), *Die philosophische und geistesgeschichtliche Bedeutung des Palamismus* (1953), *Palamismus und Vätertradition* (1955), στὸ *Plato Christianus*, Einsiedeln 1964, σελ. 394-443.

Βλ. παραπ. σελ. 394 τὴν παρουσίαση τοῦ σημαντικοῦ ἔργου τοῦ αὐστριακοῦ σοφοῦ. Εἰδικώτερη ἀνάλυση τῶν κρίσεών του γιὰ τὸν Παλαμισμό θὰ ἀπαιτοῦσε ἐκτεταμένη ἐκθεση.

J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris (Patristica Sorbonensia) 1959, 431 σελ.

H.-G. Beck, *Humanismus und Palamismus*, στὸ *Actes du XIIe Congrès Intern. d'Études Byzantines à Ochride 1961*, Beograd 1963, 68-73.

Π. Χρήστου, *Ἡ ἔννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν*, ἀνάτ. «Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσ/νίκης» 1963, 10 σελ.

Β. Τατάκης, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Μεθοδολογικά*, στὸ *Ἀθωνικὴ Πολιτεία*, Θεσ/νίκη 1963 (= *Μελετήματα*, σελ. 81-92).

Κύριος σκοπὸς τῆς πυκνῆς μελέτης εἶναι νὰ διερευνηθῇ ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο μεθόδων, τοῦ διαλεκτικοῦ καὶ τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ, ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Παλαμᾶς. Διαφωτιστικὰ κείμενα τοῦ Π. βοηθοῦν στὴν ἀνάλυση τῆς διδασκαλίας του. Γενικώτερα σημαντικὴ ἡ κατάληξη, ὅτι ἡ μεθοδολογία τοῦ Π., παρὰ τὴ συγγενῇ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη ἐπιχειρηματολογία καὶ πρὸς τὸν Πλάτωνα φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, διαφέρει ριζικὰ καὶ ἀπὸ τίς δύο, γιατί ὀργανώνεται ἐπάνω σὲ νέες μεταφυσικὲς προϋποθέσεις. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ μεθοδολογικὴ φρασεολογία τοῦ Π. δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ ἀριστοτελικὸ πνεῦμα. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ «νόησις» καὶ μόνο αὐτὴ μὲ τὸν ἀποδεικτικὸ βηματισμὸ τῆς ὁδηγεῖ στὴ γνώση, στὴν «ἐπιστήμη». Στὸν Παλαμᾶ οἱ ὁροι γνώση καὶ ἐπιστήμη εὐρίσκουν ὅλο τὸ νόημά τους μόνο, ὅταν ἀναφέρονται στὴν περιοχὴ τοῦ θείου, καὶ μόνο τότε μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴν ἀληθινὴ, τὴν «πνευματικὴν γνῶσιν». Βλ. καὶ τὴν παρουσίασή μου στὸ περιοδ. «Σύνορο» τεύχ. 33 (1965) 71-3.

ἀπέναντι τῆς Φυσικῆς), πρέπει νὰ παραθέσωμε αὐτούσια τὴν παρακάτω περικοπὴ: *Plutôt que de ranger Choumnos parmi les aristotéliciens et de faire un platonicien de Métochite, il y aurait lieu de souligner l'air de liberté que se donnent ces hommes en parlant des grands esprits d'autrefois. La lettre 39 de Choumnos est un vrai manifeste d'indépendance.*

G. Schiró, *Ὁ Βαρλαάμ καὶ ἡ Φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα*, Θεσ/νίκη (Ἑταιρ. Μακεδ. Σπουδῶν 32) 1959, 19 σελ.

G. Weiss, *Joannes Kantakuzenos - Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jh.*, Wiesbaden 1969, 174 σελ.

Αὐστηρὴ βιβλιοκρισία τῆς G. Schmalzbauer, «Βυζαντινὰ» 2 (1970) 418-23, ἴσως ἐπειδὴ ἡ κριτικὸς διαφωνεῖ μὲ τὴ σκοπιὰ — κοινωνικὴ ὀργάνωση τοῦ Βυζαντίου —, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ συγγρ. φωτίζει τὸ θέμα του. Βλ. καὶ τὴ Βκ τοῦ H. Hunger, *JÖB* 20 (1971) 339-42 (*sehr interessant ist der Versuch des Verf., die soziale Zusammensetzung der im Streit um Palamas aktiven zu erhellen*). Ἡ σχέση πάλι πολιτικῆς καὶ ἡσυχαστικῶν ἐρίδων ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς προτεσταντικῆς θεωρήσεως τῆς Θεολογίας, λέγει ἡ κριτικὸς, ἐνῶ νεώτερη ἐργασία τοῦ V. Lossky στὸ «*Zurnal Moskovskoj Patriarchii*» 1968 γιὰ τὸν Παλαμισμό ἀντιπροσωπεύει τὴν ὀρθόδοξη σκοπιὰ (τοῦ Lossky παλαιότερο σημαντικὸ ἔργο : *Essai sur la théologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Paris 1944, ἑλλ. μ.ετ. Στ. Πλευράκη, Θεσ/νίκη 1964). - Γιὰ τὴν ἀποδιδόμενη στὸν Ἰωάννη (Ἰωάσαφ) Καντακουζηνὸ Παράφραση τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων βλ. σελ. 413.

N. Τωμαδάκης, *Ἰωσήφ Βρυέννιος (1350-1432)*, στὸ *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων*, Ἀθῆναι 1961, σελ. 492-611⁴⁸.

Ἡ πρώτη καὶ μόνη παρουσίαση τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἠθικῶν συγγραμμάτων τοῦ Βρυεννίου : σελ. 589-95 Ὁ φυσικὸς κόσμος, 595-603 Φιλοσοφούμενα, 609-22 Ἠθικά.

F. Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris (Les Classiques de l'Humanisme, Études 5) 1956, 419 σελ.

Τὸ βασικώτερο ἔργο γιὰ τὸν Πλήθωνα καὶ τὴν ἐποχὴ του. Ἀπὸ τίς βιβλιοκρισίες βλ. P. Joannou, *BZ* 51 (1958) 388-90.

F. Masai, *Pléthon, l'Averroïsme et le problème religieux* στὸ P.-M. Schuhl (éd.), *Actes du Colloque Intern. sur le Néoplatonisme* (Royaumont 1969)⁴⁹.

G. A. Papakostas, *George Gemistos-Plethon. A study of his philosophical Ideas and his role as a philosopher-teacher*, New York Univ. (ιδ. διατρ. 1970).

Ἡ ἐπισκόπηση τῶν μονογραφιῶν τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας θὰ συμπληρωθῇ μὲ τὸ σημαντικὸ κείμενο τοῦ Klaus Oehler, *Die Kontinuität in der Philosophie der Griechen bis zum Untergang des byzantinischen*

48. Στὸν ἴδιο τόμο βλ. μεταξὺ ἄλλων σελ. 302 : κρίσεις γιὰ τὴν πρώιμη ἀναγέννηση τοῦ 10ου αἰ. (Φώτιος, Ἀρέθας), σελ. 459-62 : αὐστηρὴ κρίση γιὰ τὸ Νικηφόρο Βλεμμύδη (ἐκπροσωπεῖ τὸ καταπιωτικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του... σχολαστικὸς, περιαντολόγος, λογιώτατος)!, σελ. 68-75 : στοιχεῖα γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρεως *Τῆς φυσικῆς κοινωνίας λόγοι* ἔξ.

49. Ἀπὸ θεολογικὴ κυρίως σκοπιὰ καὶ τὰ ἐξῆς ἔργα : Κ. Μπόνης, *Γεώργιος Γεννάδιος Κουρτέσιος ὁ Σχολάριος*, Ἀθῆναι 1953, Μ. Φαράντος, *Περὶ θείας Προνοίας καὶ Προορισμοῦ κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου*, Ἀθῆναι 1966, 274 σελ.

reiches, πρώτη δημοσίευση στὸν τόμο *Antike Philosophie und Byzantinisches Mittelalter*, 1969, σελ. 15-35. Ὅπως σημειώθηκε καὶ στὴν ἀρχὴ (βλ. σελ. 394), τὸ κείμενο αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁρόσημο γιὰ τὶς σπουδὲς τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας.

Ὁ συγγρ. ἔχει ἤδη ἐπισημάνει στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου του τὴν βασικὴ θέση του : «Τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν ἐπῆρξε καὶ τὸ τέλος τῆς ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας». Ἡ θέση αὕτὴ δημιουργεῖ μία νέα προοπτικὴ στὴν ἔρευνα τῶν σχέσεων βυζαντινῆς καὶ ἀρχαίας ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας, ποὺ θὰ ἐπιτρέψῃ τὴ διερεύνηση τοῦ γενικοῦ φαινομένου «ἐλληνικὴ σκέψη». Καὶ τοῦτο σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ τὴ σύγχρονη ἀντίληψη τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, ποὺ δὲν εἶναι μόνο ἱστορικὴ παρουσίαση θεωριῶν Φιλοσόφων καὶ Φιλοσοφικῶν Σχολῶν τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ κυρίως ἱστορία τῆς αὐτογνωσίας τοῦ νοῦ καὶ φαινομενολογία τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος.

Ἡ νέα εἰκόνα προϋποθέτει συσχετισμοὺς ποὺ ὦς τώρα, μὲ τὶς προκαταλήψεις καὶ τὴν ὑποτίμηση τῆς αὐτοδύναμης ἀξίας τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, δὲν εἶχαν γίνεи φανεροί· ἐπιβάλλει ἀκόμη ἐγκατάλειψη τῶν γενικῶν καὶ ἀπλουστευμένων σχημάτων καὶ ἐξαρτήσεων, ἐπὶ μέρους ἀναθεωρήσεις στὸ χῶρο τῆς Φιλοσοφίας τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ χριστιανικοῦ κόσμου, μία νέα ἀντίληψη στὴ διαίρεση τῶν περιόδων, καὶ τέλος τὴν ὀρθώτερη ἐξάρτηση τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀναγεννήσεως ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις τῆς βυζαντινῆς σκέψεως.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημανθῇ στὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι ἤδη τὸ 1895 ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ «Archiv für Geschichte der Philosophie» Ludwig Stein στὸ ἄρθρο του *Die Continuität der griechischen Philosophie in der Gedankenwelt der Byzantiner* (AGPh 9 (1895) 225-46) εἶχε συλλάβει πολὺ σωστὰ τὴν ἀρχὴ τῆς συνέχειας τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως στὸν ἐλληνικὸ Μεσαίωνα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στηριζόταν οὐσιαστικὰ μόνο στὸ ὕλικό, ποὺ προσέφερε ἡ πρώτη ἐκδοσις τῆς *Geschichte der byzant. Literatur* τοῦ K. Krumbacher. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἄρθρο στὰ ἐπὶ μέρους εἶναι πολὺ ἀδύνατο ἢ σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὑπερβολικὸ (σημασία π.χ. τοῦ Βαρλαάμ καὶ ἄλλων Καλαβρῶν γιὰ τὴν πρώτη συνάντηση Ἀνατολῆς-Δύσης). Σωστὴ ὅμως εἶναι ἡ βασικὴ θέση τοῦ L. Stein, ὅτι ἡ Ἀναγέννηση περνᾷ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ ὅτι ἡ ἐπανασύνδεση μὲ τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ σκέψη συντελεῖται μὲ ἐνδιάμεσο τὸν ἐλληνικὸ κλάδο τῆς Μεσαιωνικῆς Φιλοσοφίας, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἐκτίμησή του εἶναι ἀπροσδόκητα μεγάλη.

Τὴν προσφορὰ τοῦ L. Stein ἀναγνωρίζει δίκαια καὶ ὁ K. Oehler, ποὺ ἐπισημαίνει σωστὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κυριαρχία τοῦ ἰδεολογικοῦ Κλασσικισμοῦ καὶ ἡ περιορισμένη στὴν πραγματικότητα ἐπιρροή τῆς Byzantinistik μετὰ

τὸν Krumbacher γιὰ μιὰ ὀρθὴ ἐκτίμηση τῆς πολιτιστικῆς προσφορᾶς τοῦ Βυζαντίου ὠδήγησαν στὸ νὰ θεωρῇται τοῦτο ὡς περιθωριακὸ φαινόμενο. Στὴν ἐγκυρότερη Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, τὸν πολύτομο Überweg (1927¹¹), ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία ἐξαντλεῖται σὲ 9 σελίδες! Ἡ σημερινὴ εἰκόνα εἶναι τελείως διαφορετικὴ. Ὁ συγγρ. ἐκθέτει πρῶτα τὰ πολιτιστικὰ κυρίως στοιχεῖα τοῦ κόσμου, ὅπου μέσα συντελέσθηκε χωρὶς διακοπὴ ἡ συνέχιση τῆς ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (ἐνῶ στὴ Δύση ἔχομε διακοπὴ). Στὸν κόσμο αὐτόν, ποὺ ἡ σημαντικώτερη δημιουργία του ἦταν ἀναμφισβήτητα ἡ Θεολογία, ἦταν ὥστόσο δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξη καὶ «θύραθεν πολιτισμοῦ» ἀπὸ «λαϊκὰ» πνευματικὰ στελέχη. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑπάρχει κανένα τέλος καὶ κανένα 529 μ.Χ. («fable convenue» τὸ ὀνομάζει ὁ συγγραφέας). Πρόκειται γιὰ μιὰ δεύτερη φάση, ἄμεση καὶ ζωντανὴ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ποὺ κράτησε ὡς τὸν 15ο αἰῶνα.

Ἡ διαμόρφωση τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας ἀρχίζει, κατὰ τὸν K. Oehler, ἀπὸ τὴ συνάντηση τῆς χριστιανικῆς θεολογικῆς σκέψεως μὲ τὸ Νεοπλατωνισμό. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρονικὴ ἀφετηρία κάθε σχετικῆς μελέτης πρέπει νὰ τοποθετηθῇ στὸν 3ο ἤδη αἰῶνα. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἐπέτυχε νὰ συνδέσῃ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως τῆς ἐποχῆς τοῦ σ' ἓνα σύστημα, ποὺ τὸ διέπει μιὰ νέα μεταφυσικὴ ἀρχὴ καὶ ποὺ εἰσάγει μιὰ νέα ἐρμηνεία τῶν κεντρικῶν ἐννοιῶν τῆς ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀρχὴ καὶ νοῦς. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς πιστεύει βέβαια πὼς εἶναι Πλατωνισμὸς καὶ αὐθεντικὴ πλατωνικὴ ἐρμηνευτικὴ, στὴν πραγματικότητά ὅμως πρόκειται γιὰ Ἐκλεκτικισμό, ποὺ ἐνώνει Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη στὸ ἐνοποιημένο σύστημά του, ὅπου ὁ δυῖσμός αἰσθητοῦ - ὑπεραισθητοῦ κόσμου αἱρεται ἀπὸ ἓνα Μονισμό (τὸ Ἐν ὡς πρώτη ἀρχή, ὁ νοῦς, ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου, ὁ κόσμος τῶν φαινομένων) καὶ ὅπου διαμορφώνεται μιὰ ὑποστασιακὴ Μεταφυσικὴ δεμένη μὲ τὴν ιδέα τῶν βαθμίδων τοῦ εἶναι. Ἡ Ἀλεξανδρινὴ Σχολή, μιὰ ἀπὸ τίς κατευθύνσεις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ μὲ ιδιαίτερη ἐπιρροή, ἔδωσε μεγάλη σημασία στὴ διαμόρφωση ἰσχυρῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ὅσο καὶ ἂν τὸ πρόβλημα τῆς ἀποδοχῆς βασικῶν ἐννοιῶν τῆς ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ Θεολογία εἶναι ἀκόμη ἀνοικτό, εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ ἀρχαία Θεολογία ἐνδιαφέρθηκε ζωηρὰ γιὰ τὴν Ἐννοιολογία κυρίως τῆς ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ποὺ χρησιμοποίησε μάλιστα ὡς βασικὸ ὄπλο στὴ Δογματικὴ της. Πὼς συντελέσθηκε ἡ ἀποδοχὴ αὐτὴ (die Hellenisierung der christlichen Gedankenwelt), εἶναι θέμα σπουδῆς τοῦ ἔργου τῶν πρώτων Ἀπολογητῶν κυρίως.

Ὁ K. Oehler παρακολουθεῖ στὰ ἐπόμενα — καὶ αὐτὴ εἶναι μιὰ οὐσιαστικὴ προσφορὰ του — τὴν ἱστορία τῶν κεντρικῶν ἐννοιῶν οὐσία καὶ ἐνέργεια.

για να δείξει ότι στη Θεολογία των Πατέρων της Ανατολικής Εκκλησίας συντελείται ή πρώτη μετὰ π λ α σ η στοιχείων της ελληνικής Φιλοσοφίας, πού περνώντας μετὰ ἀπὸ τὴ Χριστολογία στὴν Ἀνθρωπολογία, τὴν Κοσμολογία κλπ., καθορίζει τὸ χαρακτήρα τῆς μεσαιωνικῆς φάσεως τῆς ἱστορίας της, δηλ. τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας.

Στὴν ἀρχαία Θεολογία καὶ ἰδιαίτερα στὴν τριαδικὴ διδασκαλία τῆς χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *ὑπόστασις* (οἰκειότερος πλέον ἀπὸ τὴ νεοπλατωνικὴ ὀρολογία) γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ *γενικὸν ἐν τῷ θεῷ* (ἰσοδυναμεῖ ἐπομένως μὲ τὴ *δευτέρα οὐσία* τῆς κλασσικῆς Μεταφυσικῆς) ἀλλὰ καὶ τὸ *εἰδικὸν ἐν τῷ θεῷ* (= *πρώτη οὐσία*, ὕλη καὶ μορφή, τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο). Μετὰ τὴ διαμάχη τοῦ Ἀρειανισμοῦ ἡ Σύνοδος τῆς Νικαίας καταδικάζοντας τὴ διδασκαλία τῆς «δημιουργίας τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ μηδενός» διατυπώνει ὀριστικὰ τὴν ἔννοια τῆς ὑποστάσεως ὡς δευτέρας οὐσίας. Ἀργότερα ὥστόσο ἐπανερχεῖται ἡ χρῆση τοῦ ὅρου καὶ μὲ τὴ σημασία τῆς πρώτης οὐσίας. Οἱ Πατέρες τοῦ 4ου αἰ. ἀντλοῦν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τὰ στοιχεῖα τῆς διακρίσεως «μία οὐσία - τρεῖς ὑποστάσεις», ὅπου *οὐσία* εἶναι ἡ *δευτέρα οὐσία* καὶ *ὑπόστασις* ἡ *πρώτη* (Βασίλειος : *ὑπόστασις* = *ἰδία ὑπαρξίς* καὶ *ιδιώματα*, *ιδιότητες*· Γρηγόριος Νύσσης : *ὑπόστασις* = *πρόσωπον*, δηλ. τὸ αὐθύπαρκτο λογικὸ συγκεκριμένο ὄν, πάντα δηλ. ἡ *πρώτη οὐσία*). Ἡ Σύνοδος τοῦ 381 βεβαιώνει τὴν ἐπακριβωμένη θεολογικὴ χρῆση φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν καὶ θεμελιώνει τὴ μεταγενέστερη φιλοσοφικὴ-δογματικὴ ἐννοιολογικὴ εξέλιξη. Ἡ Σύνοδος τῆς Χαλκηδόνης (451) ἀντιμετώπισε μὲ συνέπεια καὶ τὸ πρόβλημα τῆς *distinctio realis*, ὅπου ἡ ἔννοια *πρόσωπον* ἢ *ὑπόστασις* διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἔννοια *φύσις*. Ἔτσι στὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (553) ταυτίζονται οἱ ἔννοιες *φύσις* καὶ *οὐσία* (*Πατήρ, Υἱὸς καὶ Πνεῦμα* = *μία φύσις ἥτοι οὐσία*), *οὐσία* δηλ. εἶναι πλέον ὀριστικὰ ἡ *δευτέρα οὐσία* τῆς κλασσικῆς Μεταφυσικῆς. Μία ἀκόμη πιὸ κατηγορηματικὴ διατύπωση τῶν κεντρικῶν δογματικῶν κατηγοριῶν πραγματοποιεῖ ἡ Σύνοδος τῆς Νικαίας (787), ὅταν στὴ διαμάχη τῆς Εἰκονομαχίας ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ δογματικῆς-φιλοσοφικῆς ἔννοιες ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι βασικὰ ὄντολογικὴ (στὴ διάκριση πρωτότυπο - εἰκόνα εὐκολα διαβλέπομε τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν δύο κόσμων, καὶ ἡ *μετοχή* εἶναι ἐκείνη πού προσδίδει στὴν εἰκόνα τὴν ἱερότητά της· καὶ ἡ βυζαντινὴ θεολογία τῆς εἰκόνης ἔχει λοιπὸν δανεισθῇ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ Φιλοσοφία τὰ κύρια συστηματικὰ τῆς ἐπιχειρήματα).

Μὲ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ συνδέεται καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἔννοιας *ἐνέργεια*, πού εἶναι κεντρικὴ ἔννοια τῆς ἀριστοτελικῆς Μεταφυσικῆς (*δύναμις* - *ἐνέργεια*). Ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψη Θεός = *οὐσία καὶ ἐνέργεια* ἀντιμετωπίζει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς πλατωνικῆς «μετοχῆς». Ἐνῶ ἡ ἐλληνιστικὴ Φιλοσοφία συνδέει τὴν *ἐνέργεια* μὲ τὶς κοσμικῆς δυνάμεις στὸν ἄνθρωπο, ἡ *Καينὴ Διαθήκη* τὴν συνδέει μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ-δημιουργοῦ καὶ ρυθμιστοῦ τοῦ κόσμου. Ἡ *ἐνέργεια* εἶναι τώρα ἡ ἐπενέργεια τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον, ἡ σημασία της δηλ. εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ. Ἀλλὰ ἡ προέλευση τῆς ἔννοιας καὶ στὴν ἀρχαία Φιλοσοφία εἶναι ἀνθρωπολογικὴ, ἐπομένως ἡ χριστιανικὴ ἐπεξεργασία της (*ἐνέργεια* τοῦ Θεοῦ = *Χάρις*) ὑπάρχει «ἐν σπέρματι» σ' αὐτήν. Ἡ διαφορὰ ἰσοδυναμεῖ μὲ μία ἀντιστροφὴ τῆς πλατωνικῆς-ἀριστοτελικῆς σχέσεως Θεοῦ - κόσμου, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Θεὸς («διὰ τῆς Χάριτος») ἐπενεργεῖ πρὸς τὴ δημιουργία του. Τὸ καίριο ἐδῶ εἶναι ἡ διάκριση *οὐσίας* - *ἐνεργείας* τοῦ Θεοῦ (χωρὶς ποτὲ νὰ νοῆται αὐτὴ ὡς *χωρισμός*, κατὰ τὴ σχέση ἡλίου - ἡλιακῶν ἀκτίνων). Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ συντελεῖται κατὰ δύο τρόπους : πρὸς τὴν ἄλογη φύση μὲ ἀναγκαιότητα, πρὸς τὸν ἄνθρωπον (ἔλλογη φύση) μὲ

ἐλεύθερη ἀπόφασή του⁵⁰. Ἔτσι ὅλη ἡ δημιουργία γίνεται ὄργανο τῆς θείας ἐνέργειας. Στὴ Βυζαντινὴ Θεολογία συντελεῖται ἡ τελικὴ προσωποποίηση τῆς ἀρχαίας ἐννοίας τῆς ἐνέργειας. Καὶ ἐνῶ στὸν Ἀριστοτέλη ἡ βούλησις τοῦ Θεοῦ δὲν εὑρήκε τὴ θέση τῆς στὸν προσδιορισμὸ τῆς οὐσίας του (ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν τελειότητά του, ἀφοῦ θὰ σκόπευε σὲ κάτι ποὺ δὲν ἔχει συντελεσθῇ), ἡ Βυζαντ. Φιλοσοφία δέχεται ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει καὶ βούληση καὶ ἐνέργειες (γιά τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ μηδέν, γιά τὴν κοινότητα μὲ τὸ δημιούργημά του). Ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ ἐξ ἄλλου διδασκαλία τῆς μετοχῆς τῶν αἰσθητῶν στὶς ιδέες ἡ Βυζαντ. Φιλοσοφία προχώρησε στὴν κοινότητα Θεοῦ-δημιουργίας (παρὰ τὴν ἀγεφύρωτη διαφορὰ τους). Ἡ «ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ «θέωσις τοῦ ἀνθρώπου» (ἐπαναγωγή) συλλαμβάνεται καὶ κατανοεῖται μὲ τὴ μετὰ π λ α σ η κ ε ν τ ρ ι κ ῶ ν ἐ ν ν ο ι ῶ ν τῆς ἐ λ λ η ν ι κ ῆς Μ ε τ α φ υ σ ι κ ῆς.

Ἡ μετὰ π λ α σ η ἐ ν ν ο ι ῶ ν τῆς ἐ λ λ η ν ι κ ῆς Φιλοσοφίας, ὅπως ὑπογραμμίσθηκε στὰ προηγούμενα, δὲν συντελεῖται μόνο στὴ Χριστολογία⁵¹, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀνθρωπολογία καὶ στὴν Κοσμολογία (καθὼς καὶ στὴν Ἀγιολογία, Εἰκονολογία κλπ.). Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Oehler στὴν περιοχὴ τῆς πρώτης εἶναι παραδειγματικὲς καὶ ὑπηρετοῦν τὴν ἐπαλήθευση τῆς κεντρικῆς θέσεως, ὅτι βασικὸ φαινόμενο στὴ Βυζαντ. Θεολογία εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἐ λ λ η ν ι κ ῆς Φιλοσοφίας⁵², πρᾶγμα πρὸ ἐδῶ ἐγινε πολὺ νωρίτερα ἀπ' ὅσο στὴ Δύση.

Ὁ συγγρ. θυμίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴ θέση τοῦ A. v. Harnack, ποὺ μίλησε πρῶτος γιά τὴν Hellenisierung des östlichen Christentums, θέση σωστή, ποὺ τὸν ὠδήγησε ὁμως σὲ ἀρνητικὴ ἀξιολόγηση, ἀφοῦ πίστευε ὅτι ἡ Δύση προφυλάχθηκε ἀπὸ τὴν ἐ λ λ η ν ι κ ῆ αὐτὴ ἀ λ λ ο ί ω σ η τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ. Σήμερα βλέπομε καθαρώτερα ὅτι εἶναι πλάνη νὰ πιστεύεται, πὼς οἱ Ἑλληνες Πατέρες ἐνόθευσαν τὴ μορφή τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μὲ τὴ φιλοσοφικὴ διατύπωση τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Καὶ εἶναι ὁ μέγας Hegel ἐκεῖνος, ποὺ στὴν *Εἰσαγωγή* του στὴ Φιλοσοφία τοῦ Μεσαίωνα, τὸ ξεχασμένο αὐτὸ δυστυχῶς σήμερα τμῆμα τῶν *Vorlesungen*

50. Ἡ ἐ ν ἐ ρ γ ε ι α αὐτὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπο καλύπτει καὶ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, πρᾶγμα ποὺ φέρνει τὴ χριστ. Θεολογία ἀντιμέτωπη πρὸς τὴν πλατωνικὴ-μανιχαϊκὴ τάση μειώσεώς του. Τοῦτο θὰ φανῇ πολὺ σημαντικώτερο, ἂν παραβληθῇ πρὸς τὴν ἐχθρικὴ στάση τῆς Δυτ. Θεολογίας πρὸς τὸ σῶμα.

51. Ἐνα πρόσθετο λόγο στὴ γενικὴ ἐξέλιξη πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐπαιξαν οἱ ἀρχαῖες θεωρίες γιά τὸ λόγο, ἰδιαίτερα τοῦ Φίλωνος καὶ τοῦ Πλωτίνου, ποὺ δέχονται τὸ Λόγο ὡς ἀρχὴ ποὺ εἰσδύει παντοῦ. Ὡς πρὸς τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ δόγματος γιά τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, αὐτὴ συντελεῖται—μὲ ἐντονη μάλιστα χρησιμοποίηση τῆς ἐννοιολογίας τῆς ἐ λ λ η ν. Φιλοσοφίας—στὴ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ (14ος αἰ.) μὲ μία νέα διατύπωση τῆς διακρίσεως οὐ σ ῑ α ς καὶ ἐ ν ἐ ρ γ ε ι α ς τοῦ Θεοῦ.

52. Ἡ διαμόρφωση τῶν δογμάτων συμπληρώνεται στὶς 6 πρώτες Οἰκουμενικὲς Συνόδους. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ποὺ εἶναι στὸ τέλος αὐτῆς τῆς πορείας, συνοψίζει καὶ συστηματοποιεῖ τὴ χριστ. διδασκαλία χρωματίζοντάς τὴν φιλοσοφικά, ὅπως ἔκαναν ἤδη ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ παλαιότεροί του, ἰδιαίτερα ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος.

über die Geschichte der Philosophie, ἀποκάλυψε αὐτὴ τὴν πλάνη καὶ τοποθέτησε σωστὰ τὴν προσφορὰ τῶν Πατέρων (βλ. τὸ ἐγελιανὸ κείμενο στὶς σελ. 34-5).

Μὲ τὴ διασάφηση τῆς σχέσεως Βίβλου καὶ θεολογικοῦ-φιλοσοφικοῦ δόγματος, ποὺ διαγράφει ὁ Hegel, προβάλλει καθαρώτερα ἢ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία ὥς ἡ μορφή ἐκείνη τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας στὸ ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ποὺ μὲ τὶς νέες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες ἑνὸς νέου κόσμου μεταφέρει τὴ δύναμη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως στὸ Βυζάντιο καὶ δημιουργεῖ νέα συστήματα, στὰ ὁποῖα οἱ ἐννοιολογικὲς ἀναγωγὲς γεμίζουν ἀπὸ θαυμασμὸ τὸ συστηματικὸ μελετητὴ. Ἔτσι γίνεται συγχρόνως κατανοητὸ καὶ τὸ γιατί ἡ Φιλοσοφία αὐτὴ δὲν μπορούσε πιά νὰ εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Hegel προσδιώρισε καίρια — λέγει ὁ Oehler — τὴν καινούργια ἰδέα, ποὺ ἀπαιτοῦσε νὰ γίνῃ καὶ λογικὰ κατανοητὴ καὶ ἀποδεκτὴ, καθὼς καὶ τὴ διδακτικὴ διαμόρφωση τῶν ἀρχῶν τῆς χριστιαν. Θεολογίας μὲ τὴ γνωστικὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν ἐξάπλωση καὶ πραγμάτωση τῆς καινούργιας ἰδέας στὸν εὐρύτατο χῶρο τῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ γιὰ τὴν κατανόηση εἰδικώτερα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας οἱ κρίσεις τοῦ Hegel εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὲς. Ἔτσι ἡ ἐντυπωσιακὴ πρωτοτυπία τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ γίνεται στὸ πλαίσιο αὐτὸ καὶ φιλοσοφικὰ κατανοητὴ.

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σπουδὴ τῆς Φιλοσοφίας, τῆς Θεολογίας, τῆς Τέχνης κλπ., καταλήγει ὁ Klaus Oehler, πρέπει νὰ βασίζεται σὲ καλὰ θεμελιωμένες γνώσεις τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, διοικητικῆς καὶ συνταγματικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ σήμερα σημαντικὴ πρόοδος τῆς Βυζαντινολογίας, ἡ ὁποία σὲ σύγκριση μὲ ἄλλους κλάδους ἐφαρμόζει σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ τὴν ἱστορικο-κοινωνιολογικὴ μέθοδο⁵³.

Ἡ σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας εἶναι φυσικὰ τοποθετημένη σὲ μεγάλου βαθμοῦ στὰ πλαίσια τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν, ἔχει κερδίσει ὁμως τὰ τελευταῖα χρόνια ἀξιόλογους ἐρευνητὲς καὶ ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία. Εὐχῆς ἔργο εἶναι νὰ ἐνισχυθῇ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινολόγων γι' αὐτὴ πολὺ περισσότερο ἀκόμη, γιατί παρὰ τὴ σημασία της καὶ παρὰ τὸ εὐρὺ ἔργο ποὺ μένει νὰ γίνῃ, ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελῇ τὴ σπανιώτερη εἰδίκευση καὶ τὴ φτωχότερη ἀντιπροσώπηση στὰ εἰδικὰ Περιοδικά, στὰ Βυζαντινολογικὰ Συνέδρια, στὰ προγράμματα τῶν Κέντρων Ἑρευνῶν τῆς Εὐ-

53. Ἐπιτυχημένο παράδειγμα διερευνήσεως πνευματικοῦ καὶ εἰδικώτερα φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ τὸ ἔργο τοῦ I. Sevcenko, *Études sur la polémique entre Métochite et Choumnos* (βλ. τὰ προηγούμενα, σελ. 421 καθὼς καὶ σελ. 424). Τὸ βιβλίο ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ ἐπίτιτλο: *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologes*.

ρώπης και της Ἀμερικῆς. Ἡ ἐνίσχυση ἐκ μέρους τῶν Κέντρων αὐτῶν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἔρευνας καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Βυζαντ. Φιλοσοφίας, ποὺ σὲ πολλές περιπτώσεις ἀπαιτεῖ ὄχι ἀτομικὴ ἀλλὰ συλλογικὴ ἐργασία.

Ἡ περίπτωση τοῦ Καθηγητῆ Klaus Oehler, ποὺ εἶχε τὴν εὐκαιρία παραμονῆς γιὰ ἔρευνα στὸ Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies τῆς Οὐάσιγκτων, εἶναι χαρακτηριστικὴ. Μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς προσφορᾶς τοῦ μεγαλύτερου σήμερα Βυζαντινολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀμερικῆς κλείνει καὶ ὁ ἴδιος τὸ βιβλίο του *Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter*, θυμίζοντας καὶ τὸ ἀφιερωτικὸ κείμενο τῶν δωρητῶν (1940), ποὺ ἐκφράζει τὴν εὐχὴ *that the continuity of scholarship in the Byzantine and Mediaeval Humanities may remain unbroken to clarify an ever changing present and to inform the future with wisdom*. Εἶναι συμβολικὸ ὅτι στὸ Ἰνστιτούτο αὐτό, προσθέτει ὁ Κ. Oehler, πραγματοποιήθηκαν τὸ 1944 οἱ διαπραγματεύσεις, ποὺ ὠδήγησαν στὴν ἀπόφαση ἰδρύσεως τοῦ «Ὁργανισμοῦ Ἠνωμένων Ἐθνῶν».

BYZANTINISCHE PHILOSOPHIE

FORSCHUNGSBERICHT 1949-1971

Zusammenfassung.

Der Bericht umfaßt die Zeit seit dem Erscheinen der ersten systematischen Darstellung der Byzantinischen Philosophie von B. Tatakis (*La philosophie byzantine*, Paris 1949). Wert und Bedeutung dieses Werkes, aber auch dessen — in Anbetracht der noch zu leistenden Arbeit — vorläufiger Charakter, werden entsprechend gezeigt. Die heutige Situation im Bereich der Byzant. Philosophie charakterisiert am besten K. Oehler im Vorwort seines Buches *Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter*, München 1969. Seine Arbeiten zeigen vor allem eine neue Betrachtungsweise dieser Periode der Griechischen Philosophie, wie sie vortrefflich im Aufsatz *Die Kontinuität in der Philosophie der Griechen bis zum Untergang des byzant. Reiches* dargestellt wird. K. Oehlers in Vorbereitung befindliche «Geschichte der Byzantinischen Philosophie» wird sicherlich einen neuen Markstein in diesem Forschungsbereich setzen.

Paragraph 2 des Berichtes behandelt die Frage der Abhängigkeit der Byzant. Philosophie von der Patristischen Theologie des griechischen Ostens, sowie Bezeichnung und Inhalt einer «Griechischen Christlichen Philosophie».

Hier werden die Hauptthesen aus den Schriften von v. Ivánka, Georgoulis, Tatakis und Oehler besprochen, um zunächst den Komplex «Begegnung der christlichen Theologie mit der griechischen Philosophie» und «Christlicher Platonismus bzw. Neuplatonismus» zu klären. Eine Reihe von allgemeinen Darstellungen und speziellen Untersuchungen über die «Philosophie der Kirchenväter», sowie Einzeluntersuchungen über die Aussagen bestimmter kirchlichen Autoren zu philosophischen Problemen tragen zur Erschließung von immer reicheren Material in diesem Bereich bei. Auf diese Weise wird zugleich die Frage der Periodisierung der Byzant. Philosophie geklärt, sowie vor allem die Frage der Abgrenzung dieser von der Phase, welche sich völlig mit der griechischen Patristik deckt. Folgerichtig werden Eigenständigkeit und Grundeinsichten des byzantinischen Denkens vom 9. Jh. an so dargestellt, wie sie heute mit größerer Sicherheit auf Grund von neuen Texteditionen und Einzeluntersuchungen hervortreten.

Gleichwohl wird zum verbreiteten Vorurteil eines gegenüber der Antike gelehrt-bewahrenden, nicht selbständig-denkerischen Charakters der Byzant. Philosophie Stellung genommen und auf Grund von neuen Arbeiten der wahre Gehalt der ständig gegenwärtigen klassischen Tradition in Byzanz aufgezeichnet. In diesem Rahmen wird der heutige Stand der Forschung zum zentralen Thema eines «Platonismus» bzw. «Neuplatonismus» oder «Aristotelismus» der Byzantiner kritisch ausgeführt. Dabei wird von allen diesbezüglichen Arbeiten ausführlich berichtet.

Im weiteren verfolgt der Bericht die neuere Literatur zur philosophischen Problematik der byzantinischen Wissenschaft, sowie der Aesthetik und der politischen Theorie der Byzantiner. Ein spezielles Thema bilden die Beziehungen der Byzant. Philosophie zum lateinischen Denken, bes. am Vorabend der Renaissance. Zu den wichtigsten diesbezüglichen Arbeiten gehört K. Oehlers, *Renaissancehumanismus und byzantinisches Mittelalter* (1969).

Zum Hauptanliegen des Berichtes gehört ein ausführliches Verzeichnis der Editionen philosophischer Texte und der Monographien zur Byzant. Philosophie des Zeitraumes von 1949 bis heute. Nach Möglichkeit werden Schwerpunkte und Hauptthesen dieser Arbeiten kurz angegeben. Der Bericht schließt mit der Analyse des Hauptaufsatzes von K. Oehler, *Die Kontinuität in der Philosophie der Griechen aus Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter* (s. oben).

Athen

Linos Benakis

